

СУЧАСНІСТЬ

О. Тарнавський: Дійство про дерево — Б. Рубчак: Качко-
ніс — І. К.: На закінчення шекспірівського року — Ю. Ге-
рич: Олександр Олесь — Б. Галайчук: Право делегації УРСР
— Р. Олійник: Товариш «енко» — бойовий вершник Ро-
сії — Є. Врецьона: Словацьке повстання у серпні 1944 — Л.
Білас: Гутенберг і Федоров — Л. Палій: Мехіканські вра-
ження — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Зміст
«Сучасности» за 1964 рік

12 (48)

ГРУДЕНЬ 1964

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

12 (48)

ГРУДЕНЬ 1964

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МІОНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ОСТАП ТАРНАВСЬКИЙ

ДІЙСТВО ПРО ДЕРЕВО

I

строфа: Ось він іде — німий мандрівник
 полотном пісочаних пустель,
 щоб відкрити небесне вікно
 там,
 де муром станула ніч.

... Випасались в пустинях пасати,
щоб зірвати завісу ночі,
щоб заблимали зорі —
 ласкаві очі.

антистрофа: Там стояло дерево,
 дерево — мета...
Там стояло дерево,
 дерево — намет...
У безмежній нескінченній ночі,
у яскині самотної смерти
протягало ніжні віті,
щоб прийняти-приголубити
в тихий захист
 у життя.

II

строфа: Де ішов цей німий мандрівник
 полотном пісочаних пустель —
 під пісок підбиття,
 і кружало сонця
 засипало очі
 іскрами пісків,

щоб не бачив світу,
не пізнав дороги,
як ішов самотній
відкривати небо.

антистрофа: Там стояло дерево,
 дерево, мов ласка...
Там стояло дерево,
 дерево, мов казка...
Ні!
 це на гарячій золоті
 вирослав у небо
 зелений фонтан.

III

замість прологу: У давньому древньому часі дерево було паном всієї землі. Це було божественне дерево у всьому маєстаті. Ні один промінь сонця не міг перейти крізь нього. На ньому затримувалися вітри; об нього розбивались бурі й громовиці. Дерево творило закон життя. Воно стояло у своїй величній самотності, як володар, що йому треба поклонятися, — це божеське дерево, древнє дерево, вічне дерево.

IV

хор: Дерево — душло,
 дерево — гніздо...
 Обліпили роєм бджоли,
 окружили зграї птахів —
 дерево, мов дім:
 тихий захист, мов колиска,
 тихий спокій, мов труна,
 — це притулок
 серед піскових пустель
 для мандрівника.

(рефрен): від найпершого почину,
 до останнього загину
 — це притулок,
 це приятель!
 ... і перепливеш,
 мов на кораблі,
 океан життя.

V

строфа:

Та ріка, що випливає
з блакитних озер —
у шуканні краєвиду
до зелених мрій.

Та ріка, що у шуканні
друга в самоті,
що розносить скаргу світа
без відповіді...

Та ріка, що у шуканні,
залицялась на світанні
і ласкаво підмивала білість стіп,
і підшпигувала,
і підмовляла
до далекої мандрівки,
до зелених мрій.

Підмовляла і заманювала
у далекий світ,
що його сама не знає,
що його не уявляє,
— у зелений світ,
свіжий океан...

Та ріка, що йде і проминає,
та ріка —
фантазія.

антистрофа:

Дерево стояло
над рікою,
що пливе
і проминає
і вмирає
у зеленім океані мрій.

Дерево стояло
незрушимо і тривале:
із корінням
у далекій віковій минувшині,
з мріями
в далекому майбутньому,
цупко учепившись землі,
говорило:
— Ні! ніхто не вирве нам землі!

VI

епізод: Людина залежна від дерева:
вона приймає всі добродійства від нього,
вона буде з дерева свій добробут.

Це дерево хоронить нашу землю,
нашу воду,
нашу звірину.

Це дерево очищує повітря;
воно шле, наче стежу птахів, ніжне листя,
і забирає весь вуглець з повітря,
замінює його на кисень,
щоби могла людина віддихати,
щоби могла людина думати-гадати,
щоби могла вона любити і кохати.
...Багате і щасливе є життя людини,
де з нею дерево...

VII

кульмінація: Налетіла чорна хмара — катастрофа,
заздрісна

за плід,

за овоч,

за цвітіння:

— Вже не будеш пишно розцвітати!

Рознесу, зламаю і розвію! —

...Рушили на дерево стихії:

позмітала листя заметіль,

потрощив вітер гілля,

гризли грози-гризуни коріння,

стовбур жерли черви грязі, наче грижа,

заганяючи могутній пень у гріб.

Довершилася велика дія —

час присипав білим забуттям...

— А воно —

цей древній великан

мовчки споглядало й говорило:

Вам мене не знищити-загризти —

переможеного тут нема

— ні переможця.

Будем вічно в цій землі лежати

ті,

хто гриз,
і ті, хто впав від грижі,
— разом
 побіч себе
 на віки,
сплетені у скорч оргазму:
фундамент майбутнього цвітіння.

VIII

епілог: У безмежній чорній хлані,
 у мовчазній мертвеччині
 лиш воно одне
 дерево,
що його у творчому екстазі
посадив сам Бог.

Виссало живучі соки,
випило весь океан.
На весь всесвіт — одинокий
древній великан,
 мов далекий відгук-спомин
 про зелений гомін,
 про буйне буття.
... Там стояло дерево,

дерево життя.

1963-1964

(Вакаційне оповідання)

1

Небо було — безконечна пустиня.

Але цього замало. В ній сонця язвіли ранами жару. Не одно, а багато сонців, коли примружити очі. Вони наче всмоктували в себе простір, наче діамантовими лезами різали зиниці, бичували промінням. Постаті, панелі, столики, звуки, ніби зачаровані, легко плавали в спеці, бо вона проковтувала всю конкретність у нутро своєї білої ніщоти.

Коли Лавринський закривав очі, сяйво нахабно провітлювало рожеві шкаралуці повік, і, замість правічної, тепло певної темноти дитячого сну, всебуття ставало червоною та липкою млюю.

Втеча була неможлива.

— А ви знову задумалися, пане Вікторе.

— Панночко, я ніколи не задумуюсь.

— Так-так, пане Вікторе. Ви задумалися. Напевно про щось ро-о-о-мантичне.

Атавістичний мед сімох серпанків, у біблійній спеці, що має силу рвати каміння, Лавринський знову примкнув повіки і заризикував:

— Може, про майбутнє. А може, про сучасне. А може, про тонкорукі ліси моїх зелених світань.

— Прошу?

— Нічого. Пробачте.

— Ми здається вже десь зустрічалися, пане Вікторе. Мені звідкись пригадується ваше обличчя. І ваша дивна мова.

— Ви ніколи не чули, як говорять перелесники?

— Прошу?

— Дуже можливо, що ми вже десь раніше зустрічалися.

— Може, в Нью-Йорку. Я часом також буваю в Філядельфії. Ви з Філядельфії, правда?

— Може, в Нью-Йорку. А може, і в Філядельфії. А може, в задуманих полях непорушних снів.

Ритм речення приємно пророкотав у заглибних черепа, і воно було варте свого народження, навіть у таких несприятливих обставинах.

— Я вас не розумію, — почала розуміти, і тому обурилася Надійка.

— Я це знаю. Але не турбуйтеся. Ви абсолютно нічого не втратили.

Віктор Лавринський усміхнувся самими куточками уст, як автоматично усміхаються до незнайомих дітей, і почав розминати стерплю ногу, яка все таки чомусь уперто відмовлялася від життя.

За столиками сиділи люди, чисті в одязі сонця, і їх неприродно повільні рухи проковтувала спека. Рухи ті робили їх статичнішими, ніж найхолодніша в світі непорушність, і вони були немов білі та майже прозорі статуї.

— Мені дуже жарко, — занудила Надійка. — Може підемо поплавати.

— Плавати, ні. Щоб плавати, треба працювати. Щоб працювати, треба рухатися. А я приїхав на відпочинок, і збираюся відпочивати.

— Отже, пропонуєте сидіти тут весь день, у таку спеку.

— Значить, не хочете сидіти зі старим перелесником? Значить, набридаю?

— Ні-ні! Що ви говорите, пане Вікторе! Цілком ні!

— Ні — так чи ні — ні?

— Ой, які ви дивні, — забряжчала манюсінським смішком, майстерно кокетуючи плечима.

— Ви всім хочете догодити, Надійко. Правда? Щоб усі були щасливі, правда? Щоб весь світ був — одна велика святиня. Простора та повна сльїва.

За зеленими скельцями окулярів обережно присіло підозріння:

— Я вас цілком не розумію, пане Вікторе.

— Ну, Боже. Що ж тут розуміти? Ви такі добрі. Ви — така маленька, солодко усміхнена монахиня. Така новітня «нещасна Ліза».

— Що-що?

— Нічого, Надійко. Прошу, не дивіться на мене так перелякано. Такі приступи звичайно в мене досить швидко проходять. Ідьте собі. Плавати. Я зараз піду за вами.

За зеленими окулярами підозріння бундючно підвелось, зміцнене образою. Ах, то він такий. То він мене так безцеремонно від себе відганяє. Немов князь якийсь. Немов божок.

Бедра, елегантно обтиснені чорним шовком купальника, відпливли від нього на нагих хвилях ніг. Ніби взагалі нічого не трапилось, ніби ніхто нікого не образив, зійшли вони вниз, до басейну.

Може піти праворуч, до басейну, думав Лавринський, і поринути в зелену прохолоду води. А може піти ліворуч, пройтися зо пів милі та поринути в зелену прохолоду лісу. А може далі сидіти тут. У білій зливій спеки. І не бути.

Лавринський поволі всмоктав ковток віскі-соди. Рідина була літепла, здавалася майже густою, і він мляво посилав її з однієї півсфери рота в другу, не вирішуючи проковтнути. Врешті вдарив її м'язами горла, і вона, наче грудка м'якої маси, потягнулася униз.

Лавринський поморщився і знову примкнув повіки. Але раптом звук високого, майже жіночого голосу, перервав його закам'яніння.

— Ви — пан Лавринський?

— Так.

— Віктор Лавринський?

— Так, Віктор.

— Я вас пізнав із фотографії. В останньому числі «Архітектурал Рев'ю».

— Ах, так. — Віктор примружився на низького юнака з чорною, але вже не густою шевелюрою, що ніяково всміхався.

— Прошу мені вибачити, що турбую. Я — Зенон Чель, — і юнак простягнув йому спітнілу долоню.

— Приємно, пане Чель.

— Вибачте, що турбую. Я — студент архітектури. З Ем-Ай-Ті. Я просто захоплений вашим проєктом будинку Нельсона. Яка форма, яке мистецтво! До глибини зворушений.

— Приємно, пане Чель.

— А щонайголовніше — гордий з того, що ви — українець. Такий мистець — з-поміж нас!

— Приємно, пане Чель. До речі, як буде: «пане Чель» чи «пане Челю»?

Чель нервово захихикав. Підбадьорений жартом, він наявно чекав на запрошення сісти.

— Я дуже хотів би порозмовляти з вами про архітектуру. Які ваші вказівки, поради молодому адептові? Вибачте, що турбую ваш відпочинок, але ви можете так багато навчити, можете так багато дати.

— Так, пане Чель. Ви турбуєте.

Чель ніяково затанцював довкруги стільця:

— Я дуже перепрошую, я не знав, — безпорадно залебедів його високий тенор. Він приголомшено постояв ще момент, а потім швидко, згорбившись, відійшов.

Чому ти так повівся з молодого, приязною людиною? Коли почалось усе це? В яку хвилину якого гарячого дня народилася перша бактерія? Треба конче перевірити. Треба послати немилосердні мацальця думки в якнайінтимніші закутки минулого. Чи це почалося тоді? Чи тоді? А може тоді? Боже, як багато треба про себе знати, як багато треба передумати. Щоб жити.

2

Лавринський примкнув повіки, бо Бродстріт не розумів.

— Ви розумієте, що будинок летить угору. Немов птаха. Розумієте? Немов стріла. Розумієте?

— Ні, — сказав Бродстріт.

— Мчитьсь вгору з неймовірною швидкістю. Немов вибух.

— Немов вибух.

— Немов музика.

— Ну добре, немов музика.

— А ця нещасна мозаїка перегороджує його путь. Стримує його лет. Приголомшує його. Немов якір, немов минуле.

— Без поезії, Вікторе.

— Я ж запропонував скульптуру. Струнку. Гнучку. Летючу. Юну. Скульптуру. Ви розумієте?

Бродстріт не розумів. Бродстріт посміхнувся і сказав, досить влучно пародіюючи Вікторове захоплення:

— Мозаїку запроєктував один із найпопулярніших мистців нашого міста. Розумієте? Мозаїку похвалив президент нашої фірми. Розумієте? А щонайголовніше, мозаїкою захоплений сам клієнт. Ви розумієте?

— Але, Бродстріт. Але я народив цей будинок. Я його видихнув, Бродстріт, наче слово. Я в нього, Бродстріт, всього себе вдихнув. Ви ж також архітект. Ви ж маєте мене цілком зрозуміти. Без пояснень.

— Вдихнув, видихнув. Хіба справа в цьому, Вікторе? справа цілком не в цьому. Коли я вийшов зі школи, я також думав, що ми займаємося мистецтвом. Але справа не в цьому. Я не знаю вже, в чому справа. Але знаю, що ви тут не самі, та й я тут не сам. І діти дома в мене, і в вас. І будинок не ваш і не мій, а фінансової корпорації. Отже, пощо нам турбуватися і нищити нерви?

Лавринський звільнив вузол краватки.

— Чому тут сьогодні так жарко?

— Система охолодження зіпсувалася. Сучі сини! Але обіцяли, що до завтра направлять. Якщо не направлять — наженемо. Електромонтерів на світі багато.

— Отже, Бродстріт, як нам бути?

— Мозаїка добра.

— Вона добра. Але не для нас.

— Добра для нас, добра для нас.

— Я вийду зараз звідцїля, Бродстріт. Я зараз звідцїля вийду і більше ніколи не повернуся.

Бродстріт поклав свою пухку руку на волохату Вікторову.

— В системі охолодження напевно взяв та перегорів якийсь дротик. Але завтра монтер знайде його і замінить новим. І машина працюватиме, і вам буде легше працювати.

— Мені набридли дротики. Мені набридло бути дротиком.

— Ви — добрий хлопець, Вікторе. Ви талановиті, і хотілося б вас зберегти. І, врешті, куди ви від нас підете? Ви ж знаєте, що вам у нас непогано і що кращої платні ніде не дістанете.

В білій залі було дуже жарко і порожньо, немов на пустині, де ніколи ніщо не росте. Серед ребрастих риштувань рисувальних столів, що наїжилися, немов гострокості скелети передісторичних звірів, Бродстріт стояв і майже не дихав. Він умів чекати, бо він завжди чекав.

Лавринський поглянув у сонцем залите вікно і примкнув повіки.

— Отак і треба, Вікторе. Я знав, що ви — свій хлопець. Зроблений із дорогого матеріалу. Один із нас.

Він запропонував Лавринському цигарку, і той запалив її, поволі видихаючи дим, що заklubився перед очима якимсь дивним, заблуканим дитинством.

Бродстріт торкнув плече Лавринського оздобленою тяжким перснем рукою і вийшов із робітні, струнко та енергійно, немов вояк. У спекою висмоктаному просторі Лавринський сидів сам. Дуже сам.

3

У роті було сухо, тільки під язиком гусло озерце. Нудне і тепле. Тіло задеревіло і стало частиною крісла, немов єдиною його долею було — сидіти. Лавринський повів долонею по обличчі і подумав, що треба поголитися. Потім закрив повіки. Впустив у себе хвили рожевої мли, і не думав ні про що.

Біла спека сліпила водоспадами, по вінця наповнюючи світ.

— Але ж то спека, пане добродію! Якби я знав, що таке буде, я замкнувся б у «фріджі» і нікуди не їздив би. Не витрачав би грошей.

— А, Василю! Що нового?

— Та що може бути нового?

Мокрий Третяк сів біля Лавринського і почав витирати зім'ятою та підозріло сірою хустиною червоний карк, поволі та зосереджено, присвячуючи цій праці всю свою увагу.

— Багато може бути нового. Наприклад, між Марсом і Венерою може вибухнути війна. Ти уявляєш? Міжпланетні бомбардування. Чутки про електронічні концентраційні табори на Венері. Головнокомандувач марсіянських збройних сил, заввишки п'ять метрів, прилітає до Об'єднаних Націй на конференцію Міжпланетних альянтів. Його фотографія появляється в усій пресі Землі. Поглянувши на неї, молоді дівчата мліють. Ходять чутки, що жителі Венери — геніальні комахи, але ніхто про це нічого точного не може сказати, бо, з другого боку...

— Не плети дурниць!

— Хто плете дурницю? Ти запитав, що може бути нового, і я пробував розвинути одну із цікавіших можливостей новини.

— Мені здається, що такі розмови краще виходять у барі. Пройдемося?

— Та, Боже. Врешті, можна б.

— Ну, вже найвищий час, щоб ти рушився з-за того столика. А то ще готовий тут вік просидіти. Кожного дня так.

Зміна температури і світла була несамою, і тілом Лавринського кількакратно жбурнуло в нервовий дроз. Але невдовзі почуття почали зникати до елегантного бару, до синюватого світла та легенького запаху пива. Тіло почало впиватися благородним холодом, жити, ба-

жати руху. Але рух був цілком зайвий, і тому Лавринський вирішив обминати його. Він спер руку на шинквас, під ліктем відчув холод розлитой рідини і вдавав, що слухає.

— І таке. В тебе чудовий фах, гарна жінка, діти, гроші — а де твоя жінка, дома? — га-га — ти щасливець, обранець долі. А в мене? Малий Только — ти пригадуєш мого Толька, ага, ти ще його ніколи не бачив — отже, малий Только весь час виростає з одежі, треба весь час купувати нову, жінка вигадує щораз новіші моди та пілюлі, та електричні каструльки, та шевелюри, хату треба сплачувати, авто також ще не сплачене . . .

Відколи вони тут зустрілися, Третяк щодня знаходив Лавринського за його столиком, і плакав про це і про те. Він був закутий у щоденність, наче лицар у панцир. Розкошував буденними труднощами, немов сибарит — добрим вином.

Невже це було все, що залишилося від Василя Третяка, що колись назвав був себе Орлокрилим і що його мітотворчим іменем Лавринський колись так горів? Невже це було все, що залишилося від юної мужности. Боже, як тяжко було слухати його. Як шкода.

Хрипкий голос Василя почав відходити все далі й далі в безвість, почав ставати нерозбірливим, впливаючи в мелясу танго «Вже осінь», що липко тягнулась із патефона. Стишений, статечний гамір бару почав слабшати під нашаруванням раптової та настирливої думки, яка в безжаліснім шуканні вимагала абсолютного зосередження.

А може. А може все це почалося тієї ночі. Задушної. В шатрі.

4

В шатрі знову не було чим дихати. Сповнене брезенту повітря давно вже втратило свою життєгонну пружність, і легені марно бились об нього. Але навіть тим, хто був надворі, здавалося, що безвітряна ніч брилою м'якої гуми назавжди звалилася на плечі.

Майор Мчицький сидів на дерев'яній скриньці від набоїв та елегантно курив. Перед ним, на іншій скриньці, була розгорнена військова топографічна карта.

— Отже, Лавринський. Отже, Лавринський, ви розумієте ситуацію?

— Ні, пане майоре.

— Що значить «ні, пане майоре»?

— Ні, пане майоре. Ситуацію я розумію. Можливо, аж занадто ясно. Але групи туди не пошлю.

— Що значить «не пошлю»?

— Не пошлю. Пробачте.

— Ви — добрий хлопець, Лавринський. Але впертий. Ви добрі, але дуже вперті, — і Мчицький задумано, майже замріяно, видувив цигарку.

— Ми граємось із чужим життям. А на це ми не маємо права.

— Ах промови! Без сантиментів, Лавринський. Ми ж на фронті. Ніби потверджуючи майорові слова, десь далеко, безвітряним простором, мчалось розпечене залізо і рвало — хто знає? — можливо, чийсь розпач, можливо, чийсь щастя.

— Але все таки. Але ми також люди. Ми такі ж люди, як і ті, хто нам дає накази. І ми також призначені на те, щоб думати. Наша ситуація, пане майоре, тут взагалі дурна, і не один із нас ізвідціля живим не вийде. А вони ще вимагають від нас. Героїзму? Лицарства? Боже, чого вони від нас . . .

— Ну, так, Лавринський. Ну, так. — Повіка майорового лівого ока шалено затріпотіла, а потім слабко опустилася на півцогли. Але Лавринський був добрий старшина, і Мчицький пробував стримати свої нерви. Силкуючись на батьківський тон, він пояснював:

— Знаєте цей старий і добре випробований альтруїзм: «Вояк не роздумує. Вояк виконує наказ». Історією випробований, приятелю. Я тут також — рядовий вояк. Сказати б — функціональна одиниця. А можливо, що й нуль. Ми одержали з головного штабу наказ провести операцію, і баста.

— Пане майоре, бійтеся Бога. Їх тут удесятеро більше, ніж нас. Удвадцятєро, можливо — втридцятєро. Два більшовицькі танки спаралізували їх кулеметне гніздо. І наші хлопці мають іти на певну смерть, щоб це нещасне гніздо визволити? Чому вони посилають нас? Чому не посилають своїх? І взагалі, пане майоре, що ми тут робимо? Без зброї, без харчів. Без одягу. Вибачте мені за сміливість, пане майоре, але що ми взагалі тут робимо?

— Досить. Досить! Лавринський, досить! Я таких дурниць ні від кого слухати не буду. Прошу вислати групу на нічний рейд. І кінець. Я ще раз пройдуся із вами по карті, щоб усе було ясне. Отже, на схід від нашої . . .

— Пане майоре.

— Лавринський, ви набридаєте.

— Пане майоре, я скажу вам одверто. Цього наказу я не виконаю. Я цього наказу не можу виконати.

Повіка знову задрижала, а потім осіла і майже прикрила ціле око.

— Тоді я поставлю вас під німецький військовий арешт.

— Ставте. Ставте собі. Робіть собі, як вам совість наказує, пане майоре. А не штаб. Совість. Ви мене довго знаєте і добре знаєте. І з батьком моїм ви колись і дружили, і воювали.

— Без драм.

— Отже, до фактів. Я вам скажу, як людина людині: цього вам не вдасться зробити. Це вам, пане майоре, не вийде. В сусідніх лісах рейдує Орлокрилий. Його хлопці вже двічі пробували зв'язатися з нами . . .

— Я вас за такі слова можу розстріляти, Лавринський. Попереджую. За такі слова розстрілюють на місці.

— З усією сотнею перейду, — як куля, просвистіло над вухом Мчицького.

Місток, що його Мчицький так старанно і довго будував, знагла зірвався, і стратег вирішив, що пора полагодити його. Він виїняв коробку цигарок, запропонував її через карту Лавринському, а потім аж надто спокійними і вишуканими рухами запалив сам.

— Нікуди ви не перейдете, — сказав, ніби нудьгуючи. Лавринський вперше помітив, що в нього була злегка носова вимова. — Лавринський, ви ж знаєте, що з цього нічого не вийшло б. Ви думаете, що я — дитина? А може думаете, що наша справа мені чужа? Пам'ятайте, що я за неї довше страждав, ніж ви. Довше боровся. Ви думаете. За своїми погонями. Я вже перестав щонебудь розуміти. О ні, Лавринський — я краще розумію ситуацію, бо з мого становища далі видно. З мого, сказати б, постаменту. Ну, добре, припустім, що вам удасться втекти звідділя. І що далі? Будете тинятися з лісу в ліс, з замоклою рушницею, поки вас не підстрелять, як вовка, одні або другі. І на тому буде кінець вашої Великої Боротьби. Ми всі в серцях шануємо Третьяка, ви це знаєте. Ви думаете — я не шаную Третьяка? Я його, можливо, більше шаную, ніж ви, бо я знаю, що таке — мужність. Але що він, кінець-кінцем, своїм героїзмом здобуває для справи? Нічого, Лавринський. Абсолютно нічого. Бо справа, приятелю, засерйозна, щоб гратися нею в мужність, у лицарськість. А тут ви принаймні — професійний вояк. Ви — частина великого воєнного апарату. За вами стоїть поважна збройна сила. Ви тут учитесь справжнього військового ремесла, а не хлопчачої гри. Тільки це може допомогти Меті. Тільки це, Лавринський. І тому я не переходжу. І тому вся наша дивізія не переходить. Ми перейшли б. Але ми не переходимо. А поки ми тут — ми мусимо виконувати їх накази. Бо цим ми більше скористаємося з них, ніж вони з нас.

Віктор Лавринський не відривав погляду від стноги, яка поволі спиналася по сіро-жовтому брезенті. Вона часто спотикалась і ховалась, але дуже швидко напростовувала тіло і повзла далі своїми таємничими дорогами. В голові стало якось тісно. Щось у ній щохвилини напружувалось і тонко-тонко дзвеніло.

Мчицький непорушно сидів на своїй скриньці і дивився кудись убік, немов шикований, статечний добродій, що спокійно чекає на поїзд. Він чекав. Бо був стратег і вмів чекати. Потім поволі підвівся, підійшов до Лавринського, і поклав свою руку, на якій світився важкий, різьблений перстень, на його плече.

— Ну, нарешті. Ви правильно вирішили, Лавринський. Я знав, що ви саме так вирішите. Бо ви зроблені з дорогого матеріалу. Вояк. Один із нас. Я, звичайно, вже забув нашу розмову, цілком викреслив її із пам'яті. Отже, готуйте групу. На провідника рейду рекомендую Степуна. Він досить, сказати б, безоглядний.

Енергійним рухом Мчицький відхилив отвір шатра, і вийшов струнко і впевнено. Дозрілий лицар.

Лавринський очима відшукав стоногу і продовжував уважно слідкувати за нею. В набряклому задухою шатрі він сидів сам. Дуже сам.

5

Голос Третяка знову почав дразнити сітку Вікторової підсвідомості. Щось було про ресторан, що його Третяк був пробував відкрити в Нью-Йорку, про собачі часи, про несолідність людей. Обсенні слова падали на тверде дерево шинквасу і скакали по ньому протертими та брудними монетами. Далі слухати було неможливо, і Лавринський швидкими ковтками допив віскі-соду.

— Я піду трохи поплавати. Тим часом.

— Тікаєш? Нудно з старою, підбитою вороною? Ну, добре. Тікай. Але сьогодні збирається партія бріджа. В кімнаті Мчицького. Підеш на четвертого?

— В майора? Все можливе. Можливо, що полечу на прогулянку в міжпланетні простори, а з другого боку, можливо, що присяду до вас.

— Ти та твої можливості. Іди вже, а то знову почнеш торочити дурниці про якісь там Марси та Венери. Коли ти нарешті перестанеш дурацькими речами займатися, Лавринський? Слово честі, ти часом поводишся, як дівчак.

— «Сиве волосся до чогось зобов'язує».

— Не розумію.

— Тоді, бувай.

— Йди до чорта. До вечора.

— Може до вечора, а може й до чорта.

— А почекай. Як там твоя? Ну, як її? Віра. Як там Віра?

— Кажуть, що одружилася.

Лавринський вийшов із бару. Спека знову вибухнула на нього білою хвилею, і він майже заточився під її ударом.

Пройшов через сонцем залиту променаду та вийшов на лісову доріжку, посипану чистим піском, що вела до будинку, де жив. Зелені тіні м'якими пальцями гладили обличчя, і їх ласка примушувала забути себе.

Забути себе... Бувають люди, які ніколи не задумуються. Ніколи не питають неба, хто вони такі. Все життя живуть поза собою, назовні. Боже, які вони щасливі. А дехто мусить жити нечастими павзами спокою від спазматичних самошукань, моментами ласки під тінями віття, тими прекрасними хвилинами, коли вже не відчуваєш, як твоїм тілом повзуть липкі хвилини, коли вже не знаєш, що взагалі маєш тіло.

Колись такими тінисто-прозорими були цілі дні, цілі роки. Такими зелено-соняшними, з ранку до вечора. Коли в світі було безпечно, хмаринно, безконечно. Коли юнувалося.

Лавринський зупинився посеред доріжки та постояв хвилину похнюплено. Потім відійшов кілька кроків на траву. Ліг горілиць під деревом і лежав непорушно, ніби був вирізьблений із старого горіхового дерева. Легко примружив очі, і зелено-синьо-липнева мозаїка, що її творило листя та небо, стала цілком абстрактним, собою замкненим узором.

Доріжкою пропливла молода пара, вся в білому, з тенісовими ракетами.

— Боже, як він уже набридає з тим своїм залицянням. Як старий котюга. Сьогодні я ледве втекла від нього.

Дівочий сміх діамантовими скалками бризнув на пісок доріжки і всякнув у нього, немов жива вода. А з-за нього виринув молодий басок, нещиро й улесливо:

— Завжди втікайте під моє крило, панно Славцю. Я вас завжди готовий...

Віктор Лавринський лежав, наче корінь. Наче нічого не чекав.

6

Віктор Лавринський лежав непорушно. Віра сиділа біля нього, по-дівчачому підібравши під себе ноги, і рисувала щось гілкою на піску. Він не хотів говорити — тільки бути з нею хотів. В ній було щось від моря, щось хвилясте та вітряне, що запрошувало його вийти із задušних кімнат свого життя і дихати широким білим світом.

Був хоч осінній, але надиво теплий вечір. Останнє прощання бабиного літа. Вони опинилися на пляжі цілком випадково, після довгої до самозабуття прогулянки присмерковим містом. Спершу він почував себе досить невідно, навіть трохи абсурдно, на цілком пустому пляжі, і пітнів під теплим осіннім піджаком. Але вона посміялася трішки над його манекенністю, розім'яла його трішки, і внезабарі він простягнувся горілиць на пісок, цілком забувши про свій елегантно осінній піджак та старанно прасовані штани. Забувшись. На пляжі було дуже тихо, тільки вряди-годи долітали до них то темні звуки озера, то яскраві звуки міста.

— Ти гарна, — сказав грайливо, торкнувши її руку. — Гарна, як. Може, як дощ. Весною. Не знаю.

— І ти гарний. Як корінь. Або, може, як куц.

— Як небо. Ясна.

— Як тиха вода. Темний.

— Мені тепер здається, що ми близнята.

— Так, близнята. З отієї зірки, — сказала просто, показуючи рукою на єдину білу зірку.

— Близнята, з зірки. Так.

— Чи ми завжди будемо близнятами? Так?

— Завжди. Так.

— Бо я вже не хочу ламати себе на обрушини, наче кусок черствого хліба. І розкидати себе гарним голубам. Я хочу бути цілком твоєю. Хочу бути цілком.

— Як тоді, за нашого дитинства, на білій зірці?

— Так.

— Я хочу, щоб ти поцілував мене. Тепер.

Вона нахилилась над ним, і її волосся нічним небом, тепло впало на його обличчя.

А потім легко підвелась і простягнула йому долоні:

— Вставай!

— Що таке? Чому? — Але підвівся, і почав обтрушувати з себе пісок.

Вона взяла його за руку:

— Я хочу з тобою побігти берегом, — і рвучко потягнула за собою.

Йому було тяжко бігти піском. Гай-гай, роки. Він скоро задихався і зупинився. А вона тоді побігла сама, оленясто, немов усе життя прожила на дикому березі — на буйних, білих дюнах. Він уже не міг бачити її крізь темряву, тільки щось біле миготіло в далечі та швидко зникало, і це його заболіло, немов роз'ятрена втрата. Та вона вже зупинилась і чекала на нього, сміючися.

— Я думаю, що на нашій зірці багато берега з білим піском. Саме тому вона і світиться біло, — пояснила йому.

— Можливо. Але я вже старий, Віро. І такі вправи вже не для мене. Ти розумієш: близнята ми, але не віком, і давно вже на нашій зірці я не бував. А ти з неї зійшла тільки вчора.

— Так, ти старий, — сказала, тепер уже цілком серйозно. — Ти старий. Ти вічний.

І знагла, дивно примруживши очі, підійшла до нього, близько, майже торкаючись його, і зміненим голосом прошептала:

— Вікторе, я дуже люблю тебе.

Хоч за чотири роки їхнього кохання вони часто повторювали одне одному цю найстаршу, але ніколи не старіючу фразу, Віра ніколи ще не вимовляла її з таким нагальним хвилюванням, як тепер.

— І я. Я дуже люблю. Тебе.

— Вікторе, я дуже люблю тебе, — повторила із ще сильнішим, ще незрозумілішим притиском, наче він заперечував їй, і вона заходилась із ним сперечатися.

— І я, — буркнув уже збентежено, нечітко. — Віро, що з тобою?

— Наша — довга любов, — сказала, не звертаючи уваги на його запитання.

— Дуже довга. Роки. Вічність.

— І палка.

— Дуже палка.

— І міцна. Чи міцна наша любов, Вікторе?

— Як небесне склепіння.

— Я дуже люблю тебе, Вікторе. Я хочу бути прикована до тебе. Чимсь назавжди.

— Алез у наших очах срібні піщини мережаної зірці.

— Ні, Вікторе. Мовчи. Мовчи тепер! — майже прокричала. — Цього тепер не досить. Тепер цього замало, Вікторе. Чому за поезією так часто ховаєшся від життя? Чому ти так боїшся життя, Вікторе?

— Нашої зірки завжди вистачало нам, Віро. В скрутні часи вона давала нам силу, пригадуєш? Обновляла нас. Чого ти хочеш тепер?

— Вікторе.

— Пробач.

— Вікторе, я хочу мати від тебе дитину.

Він спершу не зрозумів, хоч це було таке просте, і його очі далі питали її, нервово вимагаючи пояснень.

— Дитину. Я хочу твою дитину, — викресала слова, наче іскри.

Він почав був щось белькотати, але вона грізно затулила долонею його уста. Тоді обняла долонею його щоку і дивилась йому в вічі. Гостро. Ніби непривітно, майже вороже.

А він дивився понад її плече, на безконечно довгі вали, що ніжно, але як уперто, гладили берег. Його почало нудити, і тіло якимось дивно завмирало.

— Віро, Віро.

— Мовчи.

— Ти ж знаєш, — він хотів обняти її, але вона відступила назад, не зводячи з нього дивно суворого погляду. — Ти ж розумієш, що нам тепер одружуватися неможливо. Ти знаєш, що я не можу покинути її. В нас же діти.

— Чи я за наші довгі роки хоч раз просила тебе покинути її? Чи хоч раз?

— Ні.

— Отже, чому виправдуєшся, як хлопчик?

— Я не...

— Ти думаєш, я хочу здобути тебе дитиною? Підступно? Як злодій? Підло відірвати тебе від сім'ї? Я хочу мати від тебе дитину, Вікторе. І все.

— Що ти говориш, Віро? Віро, що ти говориш?

— Ти боїшся, — ствердила, раптом стаючи дуже спокійною. — Ти — боягуз.

— Біла зірка була тільки гра. Біла зірка була тільки грою, правда?

— Не говори про білу зірку. Не вживай її для виправдань, Вікторе. Жарти, поезія. Твоя оборонна стіна. — Її очі почали блищати льодовиком невиплаканих сліз.

— Але як? Як ми зможемо так бути? Як я зможу так жити, моя маленька? Я тебе занадто люблю, ти мені занадто дорога.

Раптом він став порожній. Йому раптом не стало ні слів, ні думок — він не знав що ще сказати цій до сліз близькій, до розпачу любій істоті, яка оце стояла перед ним. Як же розказати їй про життя, що воно трудне, що в ньому є свої дороги та свої закони? В які слова одягнути цей вічно правдивий альтруїзм, щоб маленька людина, що здавалася тепер проекцією його власного буття, зрозуміла та оцінила його? Він знав, що він ослабий перед її силою. Він знав, що коли почне говорити про все це, його хисткі слова марно розіб'ються об скелю її рішення.

— Але як ти зможеш жити з собою, Вікторе? Ти, Вікторе, з собою як жити зможеш? Бо ти — обманець, — вона почала знову хвилюватися. — Бо ця твоя зірка, — і вона гістеричним рухом руки показала на зірку, — обман. Кожне твоє слово — обман! Її крик моторошно промчався порожнім пляжем. — Я хотіла. Мати вислід. Нашої довгої любови. Доказ, що вона все таки буде потрібна комусь, що вона не стерильна, не обмежується презервативами.

Раптом вона круто повернулась і побігла берегом. Темрява незабаром забрала її від нього, і він стояв сам. Цілком сам, між небом і водою. Спершу вперто пробував зрозуміти, що саме тепер сталося. Але думка висковзувалася із-під свідомости з якоюсь божевільною хитрістю, і він довго ловив себе на тому, що пробував пригадати, коли саме вперше зустрівся з творами Кіріко і де саме лежить місто Фарго. Потім підійшов до місця, де вони сиділи, і підняв свій капелюх та її торбинку. Потім почав обтрушувати пісок. Потім почав нести задубіле тіло геть від Віриних слідів. Вже ні про що не думав, тільки відчував, як його черевики щораз більше наповнюються піском.

7

Лавринський підвівся і поволі пішов у напрямі свого будинку. Хоч ішов травою, відчував, як його черевики щораз більше важчають від піску.

8

Передвечірньою порою біля басейну не було майже нікого. По своїх елегантних та дорого заплачених кімнатах гості уважно готувалися до вечері. Лавринський по драбинці зійшов у несвіжому воді, що здавалася теплішою, ніж задушне повітря. Він кинувся вплавав і почав ліниво гребти тяжку, олов'яну рідину. Але швидко задихався, знайшов дно і стояв трохи приголомшений, немов людина, яка раптом забула, де вона.

З лежача, оподалік басейну, хтось його привітав помахом руки.

Надійка кинула якесь недбале слівце засмаленому сонцем блондині, що біля нього вона лежала, підвелася, підбігла до басейну і ластівкою кинулась у воду. Лавринський помітив, що ластівка була виконана з точною майстерністю.

Випливши на поверхню, вона петлею почала кружляти довкруги нього, і він мусів повертатись на місці, незручно та тяжкувато, щоб удержати погляд на її трішки занадто масивних, але юністю привабливих бедрах, що хтиво коливались у воді.

Білогривий молодець поплентався собі, і біля басейну вже не було нікого.

— Я, знаєте, на вас досить довго чекала. Закінчивши останній круг, вона стала біля нього так близько, що її напнуті під мокрим купальником груди майже торкались його.

— Ну ні, справді? А мені здавалося, що не пройшло більше хвилини.

— Це так ви за мною тужите, — засміялась занадто голосно, цим разом навіть і не збираючись ображуватися.

— Проте, скажу вам цілком щиро, що думав про вас майже весь час. Так. Весь день.

— Ви про мене? Думали?

— Так, думав. Сказати б, посередньо. Символічно.

— Прощу?

— Нічого, Надійко, нічого. Не турбуйтеся.

— Ви знову такі серйозні та задумані. Чому ви ніколи не смієтесь?

Він під водою відчув її нагу ногу при своїй, як вона легко-легко тремтіла.

— Не сміюся, бо мушу стримувати себе. Ви розумієте? Мені завжди смішно. І тому якби я не панував над собою, я реготався б весь час. І тоді люди подумали б, що я збожеволів.

— Я вас знову не розумію. Але, — і нога, майже непомітно стримувана водою, почала поволі рухатися, розкішно гладячи його коліно, — у вас такий милий голос і ви так гарно говорите по-українськи, що вас можна слухати всю вічність.

— Вам подобається мій голос? І що ще вам у мене подобається?

На мить Надійка насторожилася, але зразу ж вирішила продовжувати гру, яку почала.

— І ваше сиве волосся. Ш — а — а — а — лію за молодими сивими мужчинами, — проспівала, заглядаючи йому в очі.

— Але я старий, Надійко. Ви напевно могли б бути моєю дочкою.

— Старий? Людина настільки стара, наскільки вона старою відчуває себе, — мудро проголосила. — А зрештою, мені завжди подобалися старші мужчини. Вони такі романтичні і, — делікатно захирикала, — такі дискретні.

— Я старий, Надійко. Я вічний. Як оце небо. Як оця вода. І дискретний. О, я дискретний, Надійко. Як пісок на білому березі.

— Ой, як ви гарно говорите!

Вона повернулася до нього спиною і пальцем пробувала щось нарисувати на плесі води. Він помітив, як два маленькі пасма мокрого волосся зміяками висунулись із-під гумової плавацької шапки та полізли на плечі. Тоді він поклав долоні на її тугі груди, притиснувся всім тілом до прекрасно вирізьбленої спини, і почав зіцлювати з шкіри блискучі крапельки води. Вона глибоко віддихнула — майже зойкнула — швидко повернулася під його руками, розбризкуючи кругом воду, обняла його за шию і з неймовірною силою нагнула його обличчя до своїх уст. Поцілунок був м'який і мокрий, і Віктор відчув запах гуми та хлору. Він ще тісніше притиснувся до неї, і немислотно-розраховано дав їй відчуті свою напружену пристрасть.

— Хтось прийде, — прошепотіла вона.

— Може, місяць. А може, Озіріс. А може, пророк із блакитною бородою.

— Що — о — о?

— Нічого, Надійко. Ніхто не прийде. Але сьогодні. Я прийду. До тебе. До твоєї теплої, рожевої кімнати.

— Вікторе, як швидко ти дієш. Ти взагалі не тратиш часу, правда? — захихикала вона.

— Я втратив забагато часу. Занадто багато. Але я вчуса, Надійко. Я швидко вчуса. Я — добрий учень.

— Ти знаєш, де моя кімната?

— Знаю.

Вона знову обняла його і вміло притиснулася до нього всім тілом, жагуче всмоктуючи його губи.

— Па!

— До побачення, маленька. Десь об одинадцятій, щоб не побачили.

Вона ще раз поцілувала його і граційно відпливла.

Справді, як швидко я вчуса, подумав він, дивлячись за нею. Як швидко затямлюю свої лекції.

Тоді подивився на небо, понюхав повітря. Вирішив, що завтра знову буде нестерпно задушний день.

Бо небо було — безконечна пустиня.

НА ЗАКІНЧЕННЯ ШЕКСПІРІВСЬКОГО РОКУ

(ік) Авторів цих рядків не пощастило пережити навч двох головних шекспірівських театральних сенсацій цього року: «Короля Ліра» в інсценізуванні Пітера Брука і «Гамлета» у виконанні молодого актора О'Тула. Обидві вистави не уласкавили західню частину континенту так, щоб тут їх міг побачити широкий глядач, а у глядачівській широті, зокрема, й Ваш кореспондент.

Пітер Брук зосередив свої гастролі переважно на сході Європи. З уривкових відомостей, які стоять нам до розпорядимости (рецензія у «Комсомольській Правді» з 7. квітня і лист одного польського приятеля з Варшави, датований 4. липня), можна висувати той цікавий факт, що там зовсім не збираються вбачати у Бруковому трактуванні лише «ствердження ніщоти буття», — як це охоче робить на Заході, — а знаходять у ньому багато перспективного на полі шукань нової людяности.

Щождо О'Тула, то тим часом доводиться харчуватися самими легендами. Якщо правда, що він аж такий «бітник», то воно не виправдано аж ніяким робом, найменше ж — фактом віку героя. За загально прийнятою версією трагедії (їх у Шекспіра було три), Гамлетові тридцять років. Бітником — повним — повинен бути, отже, не він, а Лаерт. Але, звичайно, виставу треба бачити.

Зате нам, з огляду на територіальну близькість, повнотою повелося з чимсь, що належить, щоправда, не до сенсацій, проте не менш належить до великої історії шекспірівського театру: повелося побачити Ернста Дойча у ролі Шайлока в Мюнхені.

«Венеційського купця» виставляли тут у Німецькому театрі багато разів поспіль, вечір у вечір. Зала була незмінно переповнена. Ваш кореспондент відвідав виставу 15. серпня.

З Ернста Дойча був на сцені досконалий юдей. Це значить: досконалий юдей у тому самому розумінні, в якому досконалий негр був з Лоренса Олів'є — Отелло (пор. «Сучасність», ч. 6, липень 1964). Крізь досконалу расову оболонку проростає мітологічне такого страшного виміру, що, сприймаючи його, втрачаєш відчуття межі між індивідуальним чи так званим національно обмеженим та абсолютно архетипічно вселюдським.

Зовнішня поробка образу не така детальна, не така філігранна, як в Олів'є. Там, де в Олів'є п'ять-шість рухів під кутом чи під кутами, рухів тонких і тонколінійних, — у Дойча один рух, і цей рух відпо-

відно грубший. Але рухи такі ж безпомильні і вони так само витікають з органічного життя образу у власній оселі.

Уже перший вихід (користуємося з доброго перекладу Ірини Стещенко у новому київському виданні вибраного Шекспіра, про яке мова нижче):

ШАЙЛОК Три тисячі дукатів? Гаразд.

БАССАНІО Так, синьйоре, на три місяці.

ШАЙЛОК На три місяці? Гаразд.

БАССАНІО За сплату, як я вже сказав, поручиться Антоніо.

ШАЙЛОК Антоніо поручиться? Гаразд. —

дає повне відчуття такого життя у власній оселі, врівноваженого, впевненого, з спромогами розмірковувати речі й міркування уголос багато інтонувати. Саме оте потрібне «гаразд» звучить у Дойча і звично, і буденно, і — водночас — особисто театральню.

Таке саме з словом «помста» у прославленому монолозі про людську сутність єврея. Це слово звучить з подібною самозрозумілістю, що й слово «повітря» в монолозі Фалстафа про військовий гонор у стретфордському виконанні Г'ю Гріффітса.

Такий же самозрозумілий Шайлок, коли сидить спиною до публіки у сцені суду. На парапеті сидіння перед ним скринька з принесеними речами. І самозрозуміла гра з цими речами. Речі діють опукло, за допомогою елементарних, до кінця прочутих рухів: папірець із поквитуванням, ніж, ручна вага.

Шекспір не цікавився ані справою антисемітизму, ані справою семітофільства. Його, як і в усіх випадках, цікавило єдине: сценічна ситуація і можливості сценічного характеру. Відкриття людського в євреї було такою ж імпровізацією, як і відкриття демонізму в «християніні» Річардові Третьому. Велике у Шекспіра не те, що лежить у плянуванні ролі, а те, що виявляється у випадках із планування. У їхній несподіваності (за Толстим: нелогічності) їхня велич.

Шекспір плянував ролю за ампліа котрогось із своїх колег у театральню колективі. Але він при тому конче допасовував її до конкретних спромог виконавця. Достотно у всіх випадках його цікавило розвинути щось за допомогою реально вимовлюваного зо сцени слова в повноті його бароккової вагомості. Наприклад: юдей, як і християнин, сміється від того, як його лоскочуть (так твердить Шайлок у монолозі). Сміється, отже, від чогось дуже наочного, а не від узагальненого, не від того, що почув анекдот або побачив веселе видовище ітд.

Один критик (фрагмент з його книги містився у програмі мюнхенської вистави в Німецькому театрі) написав, мовляв, Шайлок міг — якби прийшло до дії — тільки подряпати Антоніо або вирізати з нього самий один атом м'яса. За Шекспіром воно цілком можливо. І, безумовно, можливо воно було у виконанні Ернста Дойча: настільки він характером і морально переважає християн. Але не

в цьому та його юдейська досконалість, про яку сказано тут вище.

Усе те — лише зовнішній шар, округла лялечка, виткана з майстерних мовно простою та широтою інтонацій, з диференційовано простих рухів. Бо ось, у певну мить, з лялечки вибивається грандіозний чорний метелик.

Таких моментів два. Перший у фіналі першої частини вистави: Шайлок, повернувшись з короткої гостини у християн, зове під домом дочку. Спершу ім'я (в німецькій вимові) «Ессіка» звучить як звичайно, як щоденно. Шайлок заходить до будинку. Його видно крізь прочинені двері, як здирається сходами вгору, і чути, як він далі зове. Але коли він з'являється на балконі, побутовий зов розвіюється, мов дим. Лунає страшний зрид Єремії на руїнах життя: «Ессіка! Ессіка!» (двічі) — і тоді глухе й до дна розпачливе: «Ессіка...»

І другий момент. Коли вдавані адвокати на суді обкручують Шайлока остаточно і коли вже взагалі по всьому — Дойч хвилину стоїть нерухомо спиною до глядача. А тоді закидає на голову руки в широких чорних рукавах так, що рукави цілковито ховають у собі голову. І такою жалобною постаттю, рухаючися зліва направо, він повільно віддалюється зо сцени.

Обидва моменти вкрай ризиковані. На один міліметр менший актор, і був би з того несмак. Була б перегра. Але Ернст Дойч — один з нечисленних ще живих титанів театру Райнгардта.

Сцени повороту Шайлока додому, отже й кликання втеклої з християнином дочки на ім'я — у шекспірівському тексті нема. Її вкомпонували режисер з актором. Вона стала, як бачимо, однією з найвразливіших, ба найконечніших сцен вистави. Тим то й шкода велика, що режисура (Гаррі Буквіц) далі не скористувалася з своїх прав театралью домислювати авторський текст і покинула Шайлока напризволяще так, як його покинуто у тексті. Чудово було б, наприклад, вивести його на сцену ще раз у самому фіналі, саме в розпалі радощів у палаці Порції, вивести й провести по авансцені у тому стані неприкаяности, як його описують Салянію та Саляріно у сцені восьмій другої дії.

З такого фіналу була б розкішна точка для вистави. А так вона, по суті, незакінчена. Як, зрештою, незакінчена й сама п'єса Шекспіра, що у традиційному розподілі його драматичних творів належить до розряду комедій.

Зміни райнгардтівського покоління в Німеччині покищо нема. Сценічне оточення Шайлока не було таке остаточно погане, як нас попереджали ті, хто бачили виставу перед тим, але все таки, звичайно, тут були небо й земля. Порція добра у ролі вданого адвоката й у деяких моментах при вправах женихальників із шкатулками. Але у деклямації багато сучасно конвенційного. Лянчельот Гоббо добрий, але занадто дужий в нього натиск на ролію. Батько його був би зовсім добрий, якби не був аж такий ветхий (на сце-

ні, звичайно). Принц Марокканський добрий, але бракує остаточної чіткості. Принц Арагонський задуманий і виконаний цікаво, це ціла студія характеру, але й йому не вистачає прикінцевої одноцілості.

Прекрасний, поза конкуренцією, Расп у ролі Тубала. Але поза конкуренцією він тому, що він, Фріц Расп — актор старої, експресіоністичної, школи.

Режисура нерівна. Не знайдено переходів між побутом, комедією та фарсом. Не знайдено переходів усього цього до того вигнутого в осередку Венеції містка, на горбі якого раптом спалахує визріла у надрах Ріальто трагедія.

У сцені суду був гарний, промовистий деталь. На задньому пляні, окремо від інших, сидять двоє самотніх сенаторів. Один сидить за одним, над одним. Один з них старий і приглухуватий. Коли Порція промовляє, він нарешті зацікавлюється справою. Приставляє руку до вуха. Тоді помалу встає. Переходить до того, що спереду. Проходить, просовується перед ним і сідає поруч. Обидва слухають далі.

Вдалих жест дожа, коли він утихомирює темпераментного молодого чоловіка (Граціяно), що весь час підскакує у своїй справі християнської справедливості.

Але ось, приміром, «місячна сцена» Джессіки з її коханим Льюренцо — зовсім слаба, банально однотонна.

І так далі. Є самотинки сцени, вони вдалі або невдалі, але й коли вдалі, вони — не з єдиного задуму.

З єдиного суцільного задуму був, отже, самий лише Ернст Дойч. Наприкінці він вийшов кланятись, і його на сцені оточив весь колектив виконавців. Оточив любовно, з почуттям вдячності дітей до батька. Це були добрі діти, геть не винні того, що у сучасній Німеччині нема нікого, хто по-новому вказав би їм обрій і глузд прямування до обрію, глузд гри і глузд майстерности з спільним знаменником.

І з публіки була велика, добра орда любодайних дітей. Ернст Дойч стояв на кону і простягав до неї руки. Він усміхався приятними, мудрими очима. Всміхався великому парадоксові свого становища, в якому він одержав таку нагоду збуджувати, збурювати людяні почуття, виконуючи роллю — як твердить правило — негативного персонажа.

І це був властивий парадокс Шекспіра. Грають так званого пасивного і так званого активного Гамлета, і його можна грати ще на не знати скільки робів. Річарда Третього можна грати і огидним, і симпатичним, залежно від бажання і залежно від того щабля переконаності й переконливості, що його пощастить осягнути лицедіві.

У гітлерівській Німеччині «Венеційського купця» грали як демонстративно антисемітську виставу. А от наш великий актор не злякався примари «кровожерного жида», яка так міцно вкорінилась

у свідомості обивателя. Він узяв примару за роги і створив щось справді небувале, нечуване.

У тому величезна сміливість роду, ризикована відвага раси. Ернст Дойч не перший єврей, що не сахнувся ролі Шайлока. Перед ним її вже виконували Рудольф Шільдкравт і Альберт Бассерман.

*

На початку жовтня у Вісбадені, як додаток до травневого театрального фестивалю (пор. «Сучасність», ч. 9, вересень 1964), відбувся огляд мистецьких шекспірівських кінофільмів. Одна німецька газета вилаяла цей огляд за безсистемність і ще за щось у такому роді. Але закид був не слухний. Зібрано бо на огляді фільми великої раритетности, достотно на вагу золота. А яка може бути система, коли перед вами так щедро розсипають чисті перлини?

Найцікавіші, поза сумнівом, були німі німецькі фільми ранніх двадцятих років, т. т. — твори дуже великого мистецтва. Кадри скачуть і сиплять «дощем», техніка початкова, фігури рухаються екраном неприродно швидко, — і все ж те, що робив Вернер Кравс у тому своєму донацистському варіанті Шайлока, і те, що він, Яго, майстрував укупі з Отелло Еміля Яннінгса, незабутнє й невмируще.

Не менш цікаво було зіставити одного з найстарших фільмових Гамлетів — великої шведської акторки Асти Нільсен — з найновішим: Іннокентія Смоктуновського, виконаного під режисурою Григорія Козинцева у Ленінграді.

Фільм Асти Нільсен, так би мовити, фрейдистичний. Наскільки відомо, вона була другою після Сари Бернар жінкою, яка взяла на себе оригінальне завдання втілитись у ролю данського принца. Аста Нільсен грає образ високої своерідности, його позначають незвичні комплекси, зокрема комплекс супроти Горацію. Але важать у фільмі не ці фантастичні руші ролі, а її екранна даність, її акторський розгорт, її виконання. Це крайньою мірою негарне жіноче обличчя, бліде, з підведеними чорною фарбою величезними очима, з тихою м'якою усмішкою і з експресіоністичною гримасою страждання, стало одним з верстових стовпів на генеральному шляху десятої музи. Оповідать, що один її шанувальник, не знавши адреси, нашікував на коверті це обличчя і так і послав листа до Копенгагену, де акторка ще й сьогодні живе з своїм чоловіком Григорієм Хмарою (колишній актор Московського Художнього театру, українець родом). І лист дійшов.

На західнонімецьку прем'єру ленінградського «Гамлета» прибув сам його творець, колишній «Фекс» (була така бунтівнича у двадцятих роках «фабрика експериментального актора»). Козинцев сильно постарішав, проте не постарівся. Рухи, постать стали солідніші, але ані на йоту не втратили рвучкості й отого характеристичного постійного стримління наперед. І такий самий і його фільм.

Цього «Гамлета» знято на тлі моря, знято на глибокому подихо-

ві думки й руху. Він виходить тепер на екрани світу, і писати про нього, звичайно, слід окремо.

*

Рік показав, що з українською Шекспіріаною вдома далеко не так безнадійно, як воно могло здатися спостерігачеві (не тільки зовнішньому, а й внутрішньому) сталінських часів. Власне: рік виявив, що явища, які видавалися поодинокими чи випадковими, насправді керувались єдиною творчою волею, належали до суспільного омишеного процесу, а доля нашої Шекспіріяни, попри всі перешкоди, перебувала в надійних руках.

Це стає тепер ясно з великої кількості публікацій року: так із загальних своїм характером статей Михайла Рудницького у «Вітчизні» та Олексія Полторацького у «Всесвіті», як і з розвідок, оглядів, нотаток, хронікальних заміток спеціального роду. Порізнене, мало або й зовсім не знане систематизується під цю пору з такою послідовною наочністю, що вже більш не може бути сумніву: українське кваліфіковане шекспірознавство не зникало з обігу навіть за найважчих років терору, за наших же днів його здобутки переймаються у поточний актив як щось самозрозуміло безперервне.

«Всесвіт» (ч. 4, квітень 1964) опублікував вибір із Шекспірових сонетів у своєрідно свіжих перекладах Дмитра Паламарчука та Святослава Караванського. Те саме число вмістило статтю О. Тереха «Українська Шекспіріяна». З приємністю читаються у статті такі абзаци:

... Нарешті відбулася зустріч, про яку мріяли письменники-демократи і корифеї українського театру: широкі маси познайомилися з творчістю англійського драматурга. І природно, що зустріч ця відбулася передусім у театрі. Один по одному на кін сходили герої шекспірівських п'єс. 1920 року Лесь Курбас поставив у Білій Церкві трагедію «Макбет». Незабаром Київський драматичний театр імені Шевченка здійснив постановку «Приборкання гострухи». 1925 року театр імені Заньковецької почав роботу над трагедією «Отелло» в перекладі й постановці Саксаганського. Головні ролі виконував відомий радянський актор В. Романицький...

За ці роки інтенсивно розвивається українська літературна мова. Вона виробляє літературні норми, що створюють можливість широкого розвитку художніх перекладів. Державне видавництво України замовляє переклад «Отелло» М. Йогансеніві й В. Щербаненку.

Новий переклад, що вийшов 1927 року, характерний своєю повнотою і прагненням передати настрої та художній лад оригіналу. Йогансен і Щербаненко переклали також і ті місця, що виявилися не під силу Кулішеві.

В 1930 році Державне видавництво України видало «Макбета» в перекладі Т. Осьмачки. Згодом починає свою роботу над «Гамлетом» О. Бурггардт, чий переклад був опублікований лише частково (в хрестоматії О. І. Білецького з західноєвропейської літератури для середньої школи, 1936 р.).

Дуже добре, що українська дослідниця М. Модестова написала свою розвідку «Шекспір в українському літературознавстві» російською мовою. Добре тому, що розвідка у такому вигляді могла з'явитись у збірнику «Вильям Шекспир, 1564—1964», підготованому комісією Інституту світової літератури ім. Горького і випущеному видавництвом «Наука», — добре, бо тим самим через слов'янську «лінгва франка» картина української Шекспіріяни стає нарешті приступна не тільки читачам в інших республіках Радянського Союзу, а й фахівцям закордоном.

Про кваліфікацію збірника свідчить у рецензії Михайло Рудницький («Літературна Україна» з 27. жовтня 1964):

Більшість статей — перекладні. З них можна дізнатись про вивчення творчості Шекспіра в Англії і Сполучених Штатах Америки, про історичну концепцію в хроніках Шекспіра, про ідею «трагічного» в драматургії Шекспіра та його сучасників, як розуміти образ Гамлета (дві статті англійських дослідників), про популярність Шекспіра в Чехословаччині, Болгарії, Естонії, Грузії тощо.

Свідчить рецензент і про кваліфікацію поданого у збірнику стосовного українського матеріалу. У цій рецензії, що носить назву «Шекспір на землі Тараса», з приємністю читаються такі абзаци:

Майже два з половиною сторіччя після того, як Шекспір написав свого «Отелло», видатний негритянський трагік Айра Олдрідж у головній ролі цієї трагедії захоплює широку аудиторію в різних містах України, про що згадує і Шевченко. Великий актор викликає подив таких наших видатних мистців, як Карпенко-Карий, Саксаганський, Садовський та Заньковецька, які прагнуть втілити образи Шекспірових п'єс на рідній сцені. Старицький починає перекладати «Гамлета», Панас Мирний — «Макбета».

Шекспіру присвячують свої праці завідувачий катедрою зарубіжної літератури Київського університету А. Лінніченко та вчений М. Дашкевич...

Немає змоги переказувати всі факти й проблеми, які вперше збирила і висвітлила М. Модестова. Пригадаймо лише декілька.

Творчим поштовхом для радянських шекспірознавців став почин Франка. Першим їх представником був проф. С. Родзевич, який у 1924 році дав самостійний аналіз «Гамлета», гостро виступивши проти буржуазних теоретиків. Він пов'язав задум «Гамлета» з останнім твором Шекспіра «Буря». Крім академіка О. Білецького, який у 1939 р. редагував збірник, присвячений Шекспіру, де вмістили свої статті А. Лейн, Т. Якимович, Ю. Іваненко, А. Гозенпуд, значний вклад в українське шекспірознавство внесли проф. А. Шамрай і проф. С. Савченко, низку вдумливих статей написали О. Борщаговський, Б. Варнеке, А. Ніковський, Я. Куропаткін та інші.

Головною подією українського шекспірівського року слід, звичайно, вважати появу згаданого вище вибору шекспірівських драматичних творів. Він вийшов у трьох томах і містить дванадцять перекладів. Крім «Макбета», якого переклав покійний Юрій Корецький

і який був виданий перед війною, усе це нові праці, останніх років. Дещо з того («Річард III» у перекладі Бориса Тена і «Тимон Атенський» у перекладі Василя Мисика) з'являється по-українському взагалі вперше. Модестова у цьому виданні — авторка великої передмови (при чому тут її ініціал подано як «Н», і з того постає головокрутка щодо її імені, яке у цитованій рецензії Рудницького і, видно, у стосовному російському виданні ініціаловано як «М.»!).

Серед перекладачів двоє зовсім промінентних — Максим Рильський Микола Бажан. Ясна річ, і тут, щоб сказати бодай щось врозумливе про їхню словесну працю, як і взагалі про вдячний і шанігідний труд усього гурту найновіших українізаторів Шекспіра, треба писати спеціальну статтю. Тож обмежмось у нашому огляді лише на самому мінімумі ілюстрацій, на кількох ударних моментах, які нехай викличуть передсмак майбутнього докладного порівнювання праці українських перекладачів Шекспіра вдома і закордоном.

Рильський переклав комедію, назву якої в нас (і в росіяні) подають дослівно, отже, у даному випадкові кричуче безглуздо: «Дванадцята ніч». Ще шекспірознавець Аксьонов пояснював, у чому тут річ. Дванадцята ніч від Святвечора — це так звана «хрищенська ніч», словопоняття, пов'язане в західноєвропейській людині, особливо часів Шекспіра, з відбуванням перевдгнень, підмін і всіляких веселих дуроштів. Заголовок так і слід перекладати: «Вечір дуроштів, або чого бажаєте» (оригінальний підзаголовок і є саме такий: «або чого бажаєте»).

Щоб урівноважити безперервний тиск шекспірівських блискучих словесних дуроштів, Рильський мусів, властиво, полишити по боці весь свій основний досвід: лірика та епіка в оригіналі й перекладі, етнографа, славіста й громадського діяча у серйозному стилі. Він повинен був удатись до «нижнього шару», до запасів, що їх либонь щедро накопичив був, безпосередньо взаємившись з народом у своїх мисливських та рибальських пригодах. Ось зразок українського змагання з Шекспіром (дія третя, сцена перша):

ВІОЛЯ Здоров будь, друже, із своєю музикою! Ти живеш при барабані?

БЛАЗЕНЬ Ні, пане, я живу при церкві.

ВІОЛЯ Хіба ти церковнослужитель?

БЛАЗЕНЬ Ні, пане, я біляцерквижитель, бо живу в себе у домі, а дім наш стоїть біля церкви.

ВІОЛЯ Ти ще скажеш, чого доброго, що король живе коло жebraка, бо жebraк крутиться коло королівського двору; або що церква миститься при барабані, якщо барабан стоїть біля неї.

БЛАЗЕНЬ Ваша правда, паночку. Подумати тільки, що за часи настали! Усяке речення для розумної голови — тільки замшева рукавичка. Узяв та й вивернув!

ВІОЛЯ Безперечно. Хто вміло грається словами, у того вони легко робляться грайливими.

БЛАЗЕНЬ Тому я й хотів би, паночку, щоб у моєї сестри не було імени.

ВІОЛЯ Через що?

БЛАЗЕНЬ Через те, що ім'я — це слово; а коли почати гратися з ним, то вийде, що граються з моєю сестрою. Це до добра не доводить. Слова, бачите, стали продажними, як їх зганьбили заковами.

ВІОЛЯ З'ясуй мені це.

БЛАЗЕНЬ Їйбогу, паничу, не можу цього зробити без слів; а слова поробилися такими брехливцями, що мені неприємно до них удаватися.

ВІОЛЯ Ручусь, ти хорошиий хлоп'яга, і до всього тобі байдуже!

БЛАЗЕНЬ Ні, пане, це не так. До дечого мені не байдуже; а до вас, по ширості, таки байдужісінько. Хоч би ви й невидимі стали — про мене.

ВІОЛЯ Чи ти не дурень графині Олівії?

БЛАЗЕНЬ Аж ніяк, паночку; у графині Олівії нема ніяких дурочців; вона не держатиме в себе дурня аж доти, поки не вийде заміж. Дурні, бачите, так подібні до чоловіків, як сардинки до оселедців, — чоловіки більші. Я не її дурень, я її перекручувач слів.

ВІОЛЯ Я недавно бачив (Віоля перебрана у чоловічий одяг. — ік) тебе у графа Орсіно.

БЛАЗЕНЬ Дурість ходить, як сонце, навкруг світу і світить усюди. Мені було б жаль, пане, коли б дурень так часто бував з вашим господарем, як із моєю господинею: мені здається, я бачив там вашу премудрість.

ВІОЛЯ Коли ти береш на глум мене, то я більше не хочу говорити з тобою. Ось маєш на чарку.

БЛАЗЕНЬ Нехай пошле тобі Юпітер бороду, як тільки матиме запас волосся.

ВІОЛЯ Присягаюсь, я майже сам не свій від однієї бороди, хоч і не хотів би, щоб вона росла на моєму підборідді. Пані твоя вдома?

БЛАЗЕНЬ (розглядаючи монету) Чи могла б пара таких-от мати дітей, паночку?

ВІОЛЯ Так, коли їх держати вкупі і пустити в оборот.

БЛАЗЕНЬ Я охоче зіграв би ролю добродія Пандара Фрігійського, пане, щоб поєднати Крессиду з цим Троїлом.

ВІОЛЯ Бачу, ти вміло жebraеш.

БЛАЗЕНЬ Не велика штука жebraти з жebraчкою. Крессіда була жebraчка. Моя пані дома, прошу вас. Я скажу їй, відкіля ви, а от хто ви і чого хочете — це вже поза моїм обрієм; я міг би сказати «стихією», але це надто утерте слово.

Зав'язка генеральної дурощі вечора — плян щодо Мальволіо (дія друга, сцена третя):

СЕР ЕНДРЮ А було б так само добре, як випити натцесерце, — викликати його на поєдинок, а потім не з'явитись і пошити його в дурні!

СЕР ТОБІ Зроби так, рицарю! Я напишу для тебе виклик чи на словах перекажу йому про твій гнів.

МАРІЯ Любий пане Тобі, потерпіть цю ніч. Відколи той юнак від

герцога був сьогодні у пані, пропав її спокій. А з мосьє Мальволіо я впрошуюсь сама. Коли я не зроблю з нього посміховища, то можете вважати, що в мене не вистачить розуму лежати рівно в постелі. Я знаю, що можу це зробити.

СЕР ТОБІ Гаразд, гаразд. Розкажи, що ти знаєш про нього.

МАРІЯ Мені часом здається, що він щось на взірєць пуританина.

СЕР ЕНДРЮ О, коли б я так думав, то побив би його, як собаку.

СЕР ТОБІ Що? За те, що він пуританин? Які ж твої підстави, дорогий рицарю?

СЕР ЕНДРЮ Ті підстави, що я хотів би підставити йому ногу.

Справді, шкода, що переклад не одержав нарешті цієї назви: «Вечір дуроців». І ще шкода, що ймення обох лицарів — англійськи ймення-значення у контексті умовних італіанізованих імен на тлі неіснуючої «Іллірії» — не українізовано рішучим робом. З сера Ендрю Егчіка був би знаменитий «мостивий Андрій Білкощок», а з сера Тобі Белча — зовсім розкішний «мостивий Товія Ригун».

Обидва лицарі — як не як аристократи (пан Андрій, хоч і який пришепелуватий, але теж аристократ). Зрештою і Блазень у цій комедії вже не той ярмарковий штукар, що процвітав у перших шекспірівських речах в особі улюбленця партеру (тодішня «гальорка») Вільяма Кемпа. Блазень у «Вечорі дуроців» правив за сценічний утвір Роберта Арміна, коміка вишуканіших засобів. Тим то Рильському, вдававшись у мовні експерименти, тут ще не доводилось остаточно прощатися з елегантністю. Перед такою потребою опинився він в іншому своєму перекладі, вміщеному в тритомовику — в «Королі Лірі».

Це той переклад, що його вперше на українській сцені виконав Рівенський обласний музично-драматичний театр у році 1956, але прославила по-справжньому інсценізація видатного режисера Володимира Оглобліна на кону франківців у Києві 1959 р., з Маріяном Крушельницьким у заголовній ролі. Тут у Рильського виникла, наприклад, така конечність: віддати кілька геть простонародних реплік, та ще й говорених у первотворі соммерсетською говіркою. Розмова між Едгаром (та Освальдом (дія четверта, сцена шоста) звучить у перекладі так:

ЕДГАР (підробляючись під селянську мову) Ні, паночку, не відступлюсь, еге!

ОСВАЛЬД Пріч, бо здохнеш, як пес!

ЕДГАР Ласкавий паночку, ідїть собі, куди йдете, і дайте пройти людям простим. А коли б мені оце і вмерти, то не так то вже й скоро. Не лізь бо до старого, не сікайся, кажу тобі, а то я спробую, що міцніше: твій череп чи мій кулак. Я, брат, по-простому.

ОСВАЛЬД Геть забирайся, стерво!

ЕДГАР Ось я тобі перелічу зуби, мосьпане. Ану, підходь! Овва, який страшний!

Як на кого, але як на наше відчуття, Рильський тут не впевнений у собі. Ми переконані, що в Барки, коли він у своїй праці дійде до цієї сцени, вдавана мова Едгарова знайде міцніший, несхибніший ключ.

Але переклади Рильського та Барки (єдина досі опублікована сцена з останнього, перша сцена трагедії — у журналі «Україна і Світ», зошит 18, 1958) повчально порівнювати й там, де вони міряються, мовити б, рівними силами. Тобто: там, де кожен з них панує на власній мовомисленній скалі, не потребуючи вириватися з неї у пошук непритаманного собі. Ось із «високого ряду» в одного й у другого.

Рильський:

*Ну, слухай же, бунтарю, слухай так,
Як личить те васалові! За те,
Що ти хотів підбити нас на зламання
Нехлибного й твердого заповіту
І став помежи владою монарха
Та волею могутньою його, —
А цього, знай, ні сан наш, ані вдача
Пробачити не можуть, — вирікаю
Таке тобі: п'ять день це маєш ти,
Щоб від пригод лихих себе вбезпечить,
А шостого — ти безсоромну спину
Державі нашій маєш показать.
Коли ж тебе, вигнанця, на десятий
Побачать день у нашім королівстві —
Хвилинка ця тобі смертельна буде.
Геть! Геть! Юпітера клянусь ім'ям,
Я не порушу цієї постанови!*

Те саме у перекладі Барки:

*Слухай, зраднику! —
Ти, від присяги слухай:
Як ти схилив, аби обітниці зреклись,
Чого ніколи не робили, ти з пихою туживсь
Зайти між наше рішення й могутність,
Чого не зносить місце наше, ні природа, —
Правління наше виріша: бери віддяку,
П'ять днів призначено, зготуйся,
Щоб заслонитись від злигоднів світу,
Відводь на шостий спину ненависну
Від царства нашого! Як на десятий знайдуть
Твій тулуб прогнаний — в маєтстві нашім,
Той мент є смертний. Геть! Юпітер свідок,
Цього не відміню.*

Заокругленість — рвучкість; ямб, витриманий в арифметичній системі, — ямб, модифікований у тригонометричні синуси; неоклясичне узагальнення прямою лінією — бароккова несподівана конкретизація обхідними шляхами (пор. «тебе, вигнанця» — «твій туглуб прогнаний»!); авжеж, тема «Шекспір в українських перекладах» має повний ґрунт, щоб стати за предмет розвідок та дисертацій.

Випадок «Бурі» порівнюється навпаки. Тут, на Заході, неоклясик, який іудався до лябораторних способів тільки тоді, коли почував себе забезпеченим від прикінцевого ризику, — і, навпаки, там, удома, страстотерпець слова, який колись був неспроможен і рядка справжнього створити, не забезпечивши собі вірного ризику наперед.

Монолог Просперо з «Бурі» в перекладі Юрія Клена, отже — Освальда Бурггардта (дія п'ята, сцена перша; цитовано за 4-им томом творів, виданим фундацією імени Юрія Клена у Торонто, Канада, 1960):

*Ви, ельфи гір, струмочків,
Озер дзеркальних і гаїв, і ви,
Що на піску не полишаючи
Слідів, тікаєте од хвиль морських
І знов їх доганяєте, коли
Вони спливають; ви, дрібні створіння,
Що в сяйві місячному на траві
Закручуєте ті кисляві кільця,
Що вівці не їдять; ви, що гриби
Вирощуєте поночі; ви, що
Радієте, почувши дзвін вечірній!
Не раз, — малі створіння, — ви мені
Допомагали сонце затемняти,
Розбуркувати вихорі бурхливі,
Війну ревучу сіяти поміж
Зеленим морем і блакитним небом:
Страшним, гучним громам вогонь давав я
І розщепляв Зевесів дуб його ж
Перуном власним. Непорушні гори
Я схитував і видирив з корінням
Сосну і кедр. За розказом моїм
Могили розчинялись і мерців
На волю випускали...*

Те саме у перекладі Бажана:

*О ельфи гір, струмків, гаїв, озер,
Ви, малюки, очі на пісочку
Стрибати, не лишаючи слідів,
Ганятися за хвилями Нептуна
Чи утікати перед ними! Ви,*

*Напівляльки, при місячному сяйві
Толочите на пасовиську трави,
Аж потім їх і вівці не їдять.
Ви любите ночами розважатись,
Вирощуючи по лісах гриби,
І тишитесь, почувши дзвін вечірній.
Хоч ви маленькі, недолугі духи,
Проте од вас я допомогу мав,
Коли яскраве сонце півдня тьмарив,
Скликсав вітри, щоб розпочався бій
Між синім небом і зеленим морем,
Коли вливав в удари грому пломінь,
Коли скелястий мис я потрясав,
І Зевсів дуб валив його ж стрілою,
І виривав з корінням сосни й кедрі.
Мої могутні чари розверзали
Могили й мертвих випускали з них...*

Порівняти тут варт «дрібні створіння» і «напівляльки», «що вівці не їдять» і «аж потім їх і вівці не їдять», «малі створіння» і «маленькі, недолугі духи», «сонце затемнити» і «яскраве сонце півдня тьмарив», «страшним, гучним громам вогонь давав я» і «вливав в удари грому пломінь», нейтральне «за розказом моїм могили розчинялись» і різкий слов'янїзм у «мої могутні чари розверзали могили».

Ще слід порівняти в оповіді Аріеля (дія четверта, єдина в ній сцена) у Кленовому перекладі «носами музику нюпили» і в Бажановому «носами пнулись музику понюхать».

Ще слід порівняти парні рими в епілозі, що його виголошує Просперо. Ось їх повний список за перекладом Клена: «розбиті — ворожити», «залишіть — пошліть», «знову — грабіжникові», «рук — мук», «скелі — невеселий», «вмить — надміть», «в гробі — до вподоби», «повідпускав — пойняв», «за мене — геєнни», «спів — гріхів», «браття — простяться» (можливо, що тут друкарська помилка, і у манускрипті Клена було «братця»).

Список рим епілогу за перекладом Бажана: «своїх — міг», «замала — діла», «люд — отут», «путь — одвезуть», «мені — чужині», «посів — шахраїв», «хвали — дали», «буревій — мій», «враз — вас», «чар — владар», «є — мое», «теж — без меж», «ачей — людей», «земні — мені».

Те, що в Бажана тут нема ані однієї дієслівної рими, а у Клена вони є, може наштотхнути на вдумливу розвідку з темою про контекстове життя рим і, тим самим, на спробу реабілітувати дієслівні рими в очах читацького загалу.

Українське шекспірознавство сьогодні, отже, це не просто констатування, ось, мовляв, з'явився новий переклад нашою мовою, а пер-

спективна вказівка: з'явилося два, три і так далі нових переклади, витворені у відмінних словорядах тієї самої мови, витворені так, що їхня взаємна суперечність дедалі стверджує великий факт мови, факт її всеосяжної єдності.

Тема, повторюємо, дозріла до дисертацій.

*

Українське Шекспірівське товариство закордоном сприймає цей факт з великими сподіваннями і готовістю сприяти його дальшому здійснюванню. Висловлюючись газетною мовою: УШТ бере цей факт на озброєння.

У цьому році (1. вересня, у швейцарському університетському місті Фрібур) відбулись його звичайні загальні збори. «Звичайні» — це, звичайно, як то говориться, м'яко сказано. За статутом УШТ, такі збори повинні відбуватися щочотири роки, тим часом же з дня заснування УШТ (25. серпня 1957), як бачимо, проминуло аж сім років. Але звичайність усе таки легалізовано фактом незвичайного життя товариства: розкиданість членів по всьому світі, сливе без жодної фінансової можливості відбувати зустрічі регулярно навіть у межах того «милостивого» строку, що його передбачено статутом. Шляхом листування членів з правлінням ухвалено вважати ці збори за такі, що відбуваються нормально, і, отже, вони мали місце.

Головними рішеннями зборів були скасування інституції товариського суду в структурі товариства і перейменування того, що звалось у тимчасовому статуті «Річником УШТ», на «Збірник УШТ», який, отже, має з'являтися не щороку, а — як поправлено тепер у статуті — «мірою можливості». Перший збірник повинен вийти у світ, позначений просторою датою: 1964-1966, т. т. часовим розгоном між 400-ю річницею народження та 350-ю річницею смерті Шекспіра. Так само будуть датовані ювілейні видання «Короля Ліра» (переклад Барки) та «Гамлета» (переклад Костецького).

На нового президента УШТ обрано проф. Костянтина Біду (Оттава, Канада). На становищах віце-президента й генерального секретаря на наступну каденцію поновлено проф. Ярослава Рудницького (Вінніпег, Канада) та Ігоря Костецького (Західня Німеччина). Неприсутні на зборах члени доручили своє право виборчого голосу присутнім.

Якщо час безпосередньо перед скликанням зборів був для правління УШТ назаменованій певною дозою стурбованості, яка походила від того, що факт запізнення визначеної статутом чергової творчої зустрічі якомсь мимовільно асоціювався з уявленням про вимушену обставинами сповидну пасивність товариства, то самий перебіг зборів можна назвати не інакше, як... приемним розчаруванням. Із строго покріплених документами звітів виникла згущена картина семирічної дійсності товариства, картина, більш ніж відрадна.

Справді, коли мати на увазі хронічні «кишенькові сухоти» това-

риства, то видання чотирьох шекспірівських одиниць, трьох п'єс («Ромео та Джульєтта», «Макбет» і обидві частини «Генрі IV», усе в нових перекладах) та першого повного українського перекладу сонетів, випущені в світ у співпраці з видавництвом «На горі», — зовсім не поганий баланс за сім років.

Крім того, тексти систематично доповнювалися українською екзегезою. Костянтин Біда виступив з доповідями: на III міжнародному конгресі порівняльної літератури в Утрехті, Голляндія, у серпні 1961 (тема «Вхід Шекспіра у слов'янські літератури») та на IV міжнародному конгресі того самого роду у Фрібурі, у серпні 1964 (тема «Шекспір та національні риси у слов'янських літературах — проблема інтерпретації»). Ця остання буде вміщена у звітних доповідях конгресу, які з'являться восени 1965 у твох томах. Той самий автор опублікував в «Етюд Слав е Ест-Европеен», т. VI, част. 3-4, розвідкову статтю «Шекспір у польському та російському класицизмі й романтизмі». Українською мовою К. Біда випустив популярну розвідку про Шекспіра у формі брошури, переверстаної з попереднього друку продовженнями у газеті «Новий шлях» (Канада). Окремим виданням УШТ випустило німецькомовну розвідку Ігоря Костецького про переклади Шекспіра слов'янськими (російською, польською та українською) мовами. Її коротко реферував президент Польського ПЕН-клубу Ян Парандовський на з'їзді Міжнародного ПЕН в Осло, Норвегія, 1964, присвяченому питанням семантики. Але розвідка викликала зацікавлення не тільки літераторів та лінгвістів, а й фізиків і математиків (проф. Вернер Гайзенберг, проф. Йозеф Е. Гофман).

Активною була участь членів УШТ у різних виданнях, участь перекладами, статтями й нотатками. Про публікацію сцени з «Короля Ліра» в перекладі Барки у журналі «Україна і Світ» уже сказано. У таму самому журналі з'явилися переклади Яра Славутича (уривок з поеми «Люкрація», сонги з різних п'єс) та Олега Зуєвського (уривок з поеми «Венера та Адоніс»). Фрагменти з «Гамлета» в перекладі Костецького надрукувала «Сучасність».

Цей же місячник умістив (див. ч. 7, липень 1964) виготоване у колах УШТ ювілейне зведення «Душа сторіччя», в якому вперше в історії українського шекспірознавства основні документи, стосовні життя й творчості Шекспіра, були змонтовані в одному місці не тільки в перекладі, а й мовою оригіналів.

Ярослав Рудницький опублікував у паризькому часописі «Українське слово» нотатку про Франкові переклади Шекспірових сонетів. Орест Старчук вмістив статтю «Іван Франко як шекспірознавець» у збірнику «І. Франко й Франкіяна на Заході» (УВАН, збірник заходознавства IV-2, Вінніпег, 1957). У «Шекспір Квотерлі» (т. X, ч. 1, зима 1959, та т. XII, ч. 1, зима 1961) з'явилися англійські рецензії Яра Славутича на переклади Шекспірових сонетів та на книгу Ірини Ваніної «Шекспір на українській сцені». Ігор Костецький надрукував

статтю «Шекспірівська творчість на Україні» у Річнику Німецького Шекспірівського товариства (т. 95, 1959).

Колами УШТ було опубліковано статті про сенсаційні розшуки американського журналіста Келвіна Гофмана (автора «Марло-теорії»), про радянські фільми «Отелло» і «Ромео та Джульєтта» тощо на сторінках газети «Українські вісті» (Н. Ульм). З кіл УШТ виконано й замовлення редакції Енциклопедії Українознавства щодо гасла «Шекспір».

Не можна поскаржитись і на інформацію про діяльність УШТ, так власну, як і іншомовну. Ярослав Рудницький включив у свою книжку «З подорожі по Скандинавії 1957» (Вінніпег) коротке зведення про стан української Шекспіріяни та заснування УШТ. Замітки про заснування УШТ вмістив, крім цілого ряду українських часописів, Річник Німецького Шекспірівського товариства (т. 94, 1958). До цього Річника систематично надсилаються бібліографічні дані про нові появи української Шекспіріяни, і він їх вірно публікує щоразу. (Починаючи з 1965 року, заплановано подавати туди цього роду інформації, які свідчили б теперішнє шекспірівське пошвавлення й на самій Україні.) Яр Славутич готує під цю пору для «Шекспір Квотерлі» поширену нотатку про діяльність УШТ.

Видання УШТ розсилаються до книгозбірень у всьому світі, включно з СРСР. Особливу активність у цій ділянці розвинув віце-президент товариства, за ініціативи якого ці видання було надіслано (або ним особисто передано) Фолгерівській фундації у Вашингтоні, ново-заснованому Шекспірівському центрові у Стретфорді над Евоном тощо.

Рецензії (з-поза кіл УШТ) на переклад трагедії «Ромео та Джульєтта» з'явилися в «Українських вістях» та «Українському слові». На переклад сонетів — в «Українському слові», «Києві» (Філядельфія), «Біблосі», «Листах до приятелів». Англomовна — в «Україна і Світ». Рецензія на Річник Німецького Шекспірівського товариства, вміщена у «Франкфуртер Альгемайне Цайтунг» з 21. листопада 1959, схвально відгукнулася на опубліковану в цьому томі згадану статтю Костецького про Шекспіра на Україні. У «Штутгартер Цайтунг» з 24. квітня 1964 було коротко повідомлено про також згадану розвідку цього автора на тему слов'янських перекладів.

Такий підсумок цих перших сімох років. І тому, здається, не зовсім несправедливим було рішення Української наукової ради в Канаді нагородити трьох найдіяльніших членів УШТ медалею, випущеною до ювілейного року на батьківщині Шекспіра, у Стретфорді.

На дальше загальні збори ухвалили дбати про збільшення членства, збільшення числа наукових публікацій, сприяння появі нових перекладів. Крім того, у статуті УШТ від початку записано таке: «ініціювати та популяризувати нові втілення Шекспірових творів в українському мистецтві (театр, фільм, музика, образотворчі мистецтва)». Це, звичайно, важкий пункт. Поширювати коло творчих одиниць і помножувати кількість їхнього труду — одна річ. Під-

німати підприємства, що потребують численних учасників і сотисячних, ба мільйонових коштів — річ зовсім інша.

Та, не зважаючи ні на що, вона не видається остаточно безвиглядною. Поперше, у Західному світі такі є українські мистці пензля, різьця й нотопису, є й цілі театральні колективи. Їх можна, як то кажуть, агітувати на шекспірівські починання. Можна і треба. Але є й подруге, що його теж можна і треба досягати. Треба подбати про те, щоб на Заході стали відомі справжні шекспірівські здобутки з дому. Треба перекладати такі розвідки, як ота пера Модестової, і треба будь-що достаратися, щоб на врочисті вистави року 1966 привезти щось і з українського театру, хоча б того самого оглоблінського «Короля Ліра» (з заміною покійного Крушельницького рівнорядним виконавцем) з Києва. І тоді потрошку виконуватиметься й цей пункт статуту УШТ. Слід лише знайти діяльні засоби.

Діяльність товариства на українському Заході набере, звичайно, повного глузду щойно тоді, коли його любовною увагою оточить громадськість. Мова не про грошову підтримку, бо це, здається, річ безнадійна. Але от, наприклад, було б гарно, якби люди зацікавлені почали звертатися приватними листами (а ще краще — відкритими, публікованими в часописах) до Барки, Зуевського й Славутича, просивши їх змилосердитися над українською культурою і по змозі скоріше закінчити високовартісні переклади, розпочаті ними бозна вже скільки часу тому й затягувані без жодних виправдальних причин.

Це особисте переконання Вашого кореспондента. Це й його побіжний внесок у популярну тепер на сторінках «Сучасности» дискусію на тему: як уберегти молоде покоління від денаціоналізації. Не академіями, не святкуваннями давно відгулих і зотлілих роковин, не імпрезами в національних строях, не забавками в сумівських «козаків-розбійників» треба це робити. Це треба робити усвідомленням — скажімо так — семантичної неповторності національного буття. Простішими словами: треба зрозуміти, що Шекспір перекладається українською мовою не тільки для тих, хто не знають англійської, а й для тих, хто англійську знають дуже добре. Лише той, хто, живши в іншомовному оточенні, щодня, з творених фактів культури, переконується, що й мовою його батьків на повну силу виразности можна охопити світ найскладніших духових явищ, — лише той не має потреби підстьобувати своє українство штучними батогами. Той бо має всю можливість бути українцем спокійно, впевнено, самозрозуміло.

Та на тому слідує крапка. Кореспондент, хоч і яка б розгалужена була його тема, все таки не повноголосий учасник дискусії, а тільки — кореспондент, звітодавець.

ЮРИЙ ГЕРИЧ: ОЛЕКСАНДЕР ОЛЕСЬ

(У двадцятую річницю його смерти)

У липні цього року минуло двадцять років, як несподівано обірвалося життя Олександра Олесь. Обірвалося тоді, коли на землях нашої батьківщини розігралася жорстока драма, коли «вкривався світ димами, а поля тілами», коли догоряли наші села. Далеко від рідної землі догоряв Олесь. І згорів 22 липня 1944 року.

Хто був на його похороні, міг пригадати собі його вірш, написаний ще в 1910 році, в якому Олесь, наче випереджуючи свою смерть, робив підсумки:

От і пройшло життя... і все тепер я ясно бачу.
Але мовчу. Не вчу. Не скаржуся. Не плачу...

Немов якась таємна сила
Мої уста камінням придушила
І хтось Великий не велить
Про пережите говорить.

А втім це не епітафія. Цей вірш символізував тоді що інше, втрачені надії по невдалій революції (1905). Після співів про соколів, про орлів, про високий лет, сонце і красу він, муза гніву, печально нотує, що «стало знов темніше», що знов

Нависла стума над народним рухом,
вибігли шакали, вилетіли сови...
Скрізь гарячі трупи, скрізь потоки крові...

Історія повторилася. І символіка теж. Усі мрії-надії, усі сподівання поета таки дійти, добитися до «казки», розвіялися. Тим разом цей вірш символізував болючу дійсність. Та він вже мовчав.

*

Від смерти Олесь минуло двадцять років, а все ж його літературна спадщина не діждалася тієї уваги, на яку заслуговує. Не лише немає повної збірки його писань, але нема навіть доброї біографії поета. Про недруковану його спадщину взагалі нічого невідомо, а вона цілком певно залишилася. Без сумніву зібрати недруковану

творчість Олеся за даних умов буде трудно, але перевидати те, що друком появилoся, давно був час.

Щодо біографії Олеся, то в нас теж мало відомостей. Правда, І. Качуровський у статті, присвяченій пам'яті Рильського, думає, що про біографію поета не варто говорити, бо вона перешкоджає правильному розумінні його творчості, а все ж стосовно Олеся варто б зробити виняток. Ціла його творчість, її еволюція, етапи, злети і спади — це вірний образ його життя, його дум, його вірую. Тому я вибачаюся, що почну з біографії.

П. Филипович у передмові до «Вибраних творів» Олеся (Київ, 1925), роблячи підсумки української поезії двадцятого віку, розділив її на два періоди: перший, у центрі якого стояв 1905 рік, і другий, що його позначила друга революція — 1917 року. На зміну поетам першої доби (Самійленко, Вороний, Чернявський, Чупринка) прийшли інші, нові таланти, що формувались і творили в ситуації великих соціальних і політичних перемін. Олесє, що свою творчість розпочав у перші роки нашого століття, не лише не перейшов у забуття, як настала нова доба, але до останку встояв на першому місці нового літературного покоління. «Найблискучішим з усіх наших сучасних поетів» звали його Єфремов і Сулима (1910), «найбільшим з нині живучих поетів» вважав його Грушевський (1925). А Голубець у передмові до Олесєвого переспіву «Княжої доби» починає так: «Олесє. Ні при одному літературному імені не згадуємо так часто суверена української поезії — Шевченка, як при цьому шовковоніжному, пестливому й тонкому імені».

Не дивлячись на те, про Олеся написано не багато. Крім передмов до видань його поезій, памфлету Єфремова («Муза гніву та зневір'я»), кількох статей Шаповала (Сріблянського), Русової та ще декількох згадок, мабуть, більше нічого немає.

Дату народження Олеся (Олександра Івановича Кандиби) подають у нас по-різному: 4, 5 або 6 грудня 1878. Місце народження теж по-різному: на Харківщині, на Сумщині, у Вехосулі, на хуторі Кандиби і т. д. Про батьків і молодий вік Олеся невідомо взагалі нічого. Його «національне пробудження і бажання стати виключно українським поетом» пов'язується лише зі святом відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві, так наче б Олесє себе до цього часу українцем взагалі не почував.

Переглядаючи матеріали до цієї статті, я випадково натрапив на «Автобіографію О. Олеся».¹⁾ Скільки мені відомо, ця «автобіографія» не була ніде друкована, тож цікаво буде познайомитися з тими (на жаль, скупими) відомостями про життя Олеся в його власному переказі. Нижче подаю її точно, без будь-яких змін.

¹⁾ Ця «Автобіографія Олеся» була між паперами О. Колесси. Це не є автограф ні Олеся, ні Колесси; мабуть, Олесє комусь диктував, може О. Кисілю, підпис якого є на одній з карток.

«Автобіографія О. Олеса.

«Народився 23 листопада 1878 року в Кризі (Білополлі). Батько Іван був завідуючим промисловими роботами Канонова в Астрахані. Жив то в Чорному Яру (над Каспійським морем), то в Царицині, то в Кризі. Коли було мені одинадцять років, батька не стало. Був надзвичайно добротливий.

«Мати з роду Грищенків, з Верхосулля, Лебединського повіту на Харківщині (було дві сестри).

«Щороку (до 13 років) їздив до діда, де познайомився з сільським життям, піснями, звичаями. І дитинство мені уявляється одним золотим днем. І все, що я бачив у степу, в саду, на річці (Сула), здається мені іноді суцільною казкою природи.

«В Кризі учився. (Маючи 4 роки навчився читати від матері). „Науки“ не любив і школу згадую як катівню. В Кризі, раз весною, маючи 9 років, написав перший вірш (по-російськи). Був у нас Шевченків „Кобзарь“, який я знав, маючи одинадцять років, напам'ять і співав.

«Харк. Землед. Училище. Поступив я на 15 році. Спочатку багато працював над індійською мовою, польською, болгарською, сербською. Редагував „Комету“, в якій містив по-українськи і російськи. Був у мене товаришем мій кузен Петро Радченко, свідомий українець, який писав по-українськи повісті. Певно він кинув в мене перші лучі національної свідомости. (Дома говорив переважно по-українськи). Дядько мав Шевченка, Куліша, Марка Вовчка і інш. Виступав на вечірках зі своїми віршами. Познайомився там (себто на літературних вечірках у Харкові) з відомим журналістом С. Яблоновським (С. В. Потресов), у якого я бував у Харкові і який був одним з перших критиків моїх писань. Серед педагогів був свідомий українець Тіхоцький. З надзвичайною увагою до моїх літературних спроб поставився Ол. Песочин, учитель російської мови й історії в Хліборобській школі. Познайомився з російською літературою. Любив Некрасова, Кольцова, Лермонтова, Надсона, А. А. Шеншица. Пушкін здавався чужим. Пізніше читав Байрона, Шеллі, Альфреда де Мюссе. Найсимпатичніше враження не мене робили Шопенгауер і Гавитман.

«З українських поетів знав Старицького, Л. Українку, М. Чернявського.

«Любив театр. Часто в зимі за 12 верстов пішки ішов подивитися на якусь українську п'єсу. Наукою не захоплювався, учився мало, аби скінчити. Перебував великі злидні. Мусив бути письменником. Товаришував з селянськими хлопцями, прислухувався до мови, записував пісні. Скінчивши школу, поступив до Київського Політехнічного Інституту вільним слухачем, але, не маючи змоги заплатити за право слухання лекцій, кинув інститут і поступив практикантом у маєток Харитоненка. На Миколаївському заводі був одним з організаторів театру і виступав в різних п'єсах.

«В 1903 році склав іспит з латини і став студентом Харківського Ветеринарного Інституту, одночасно поступив в земство статистиком. Служив до 1905 р. Переклав під час революції 1905 р. майже всі революційні пісні, які товаришами революціонерами розкидалися разом з проклямаціями.

«Брав живу участь в студентському громадському життю. Виступав на „сходках“, був делегатом від інституту, коли приїхала англійська делегація в Петербург (1907).

«Був в близьких дружніх відносинах з болгарським поетом Карагеоргієвич-Василевим, який багато переклав з моїх речей (поет умер 1915 р.).

«В 1903 р. поїхав на полтавське св'ято відкриття пам'ятника Котляревському. Познайомився з Ів. Липою, який часто мені писав і переконав мене стати виключно українським письменником. Глибоке враження на мене справила зустріч українських письменників. У багатьох з них я помічав сльози...

«В 1904 році писав гумористичні оповідання. Далі вернувся знову до поезії. Познайомився з українським громадянством, часто був у Алчевських, де на вечірках читав свої вірші. Познайомився з Олександрю Єфименковою, яка загрила в мені віру і заохотила до праці.

«Після деякої перерви („практикировка“, служба в маєтку Харитоненка, переїзди з одного місця в друге на статистичні роботи) знову взявся за перо і весь (час) рік писав коротенькі оповідання юмористичного характеру (1904 р.). З боку приятелів вони стрівали досить прихильну оцінку. Через деякий час я був запрошений до Алчевських, у яких збирався тоді весь цвіт української інтелігенції. У Алчевських я познайомився з О. Як. Єфименковою, яка зробила на мене глибоке враження своєю освіченістю, тонким розумінням мистецтва і глибиною душі. Вона попросила у мене зшиток з віршами, переглянула його і в листі до мене дала надзвичайно прихильну оцінку. Я став думати над виданням I книжки поезій. Однак всі мої спроби знайти видавця, або позичити десь на видання 300 карбованців не дали в Харкові ніяких наслідків. Я зневірився в можливість побачити свої вірші в друку і перестав писати.

«В 1906 році влітку я виїхав в Ялту (Крим) підлікуватись, побачити море, відпочити. В Ялті я на другий чи на третій день написав в „Русск-ій Риввер-і“ фейлетон, який мав великий успіх у курортній публіці і зблизив мене з редакцією. Через декілька днів я познайомився з С. Петровим (Скитальцем), С. Єлпатевським, Серафимовичем і став з ними часто стрічатись. Особливо близько я зійшовся зі Скитальцем, якому і прочитав колись декілька поезій. Через декілька днів мене змусили читати в більшому товаристві літераторів. Поезії мої, не дивлячись на те, що були писані по-українськи, мали несподіваний успіх у російських письменників. Всі почали мені говорити, що необхідно видати книжку, що вони сами вживуть

всіх заходів, щоб книжка була видана. Я дав телеграму матері, і вона вислала мені два зшитки з моїми поезіями, з яких я і склав I-шу мою книжку там ще в Криму. З листами від Єлпатевського до проф. Ів. Лучицького в Києві і Волод. Короленка в Полтаві я виїхав з Ялти в Полтаву. Короленко надзвичайно тепло мене прийняв, дуже хвалив мої поезії і радив мені їхати в Петербург. В Петербурзі влітку 1907 року вийшла моя перша книжка (Ол. Єфименкова познайомила мене з П. Стебницьким, який позичив мені 300 рублів на видання). В 1909 році видав я другу книжку і антологію „Молодая Украина” в перекладі Ів. Рукавишнікова.

«Бажаючи віддатись виключно літературній роботі, я робив заходи знайти якусь посаду при видавництві або найти постійну роботу при газеті, але в той час так бідно оплачувався літературний труд, що я примушений був взяти може найогиднішу роботу з усіх робіт. В жовтні 1909 року я поступив на київські міські скотобойні, де і служив до початку 1919 року.

«В атмосфері кривавого пару, хрипіння і агонії конаючих тварин довелось мені „продовжувати” літературну роботу, але це вже була аматорська робота. Робив я спроби найти собі іншу роботу, але з тих чи інших причин мені не удалось.

«Більш нічого цікавого не було в моїм літературнім житті. І чи буде — не знаю.

(В місяці вересні 1924 року. О. Олесь)».

Стільки Олесь сам про себе. Хоч і скупий він на слова, все ж де в чому ця «автобіографія» може бути помічною. Є пару цікавих інформацій про його молодий вік, про знайомства, про його студентське життя й діяльність тощо.

У 1919 році Олесь побував якийсь час у Будапешті, при тамошньому нашому посольстві. Але, мабуть, дуже коротко, бо в тому самому році він був і у Відні. Тут він став головою Союзу українських журналістів (заступник голови Кушнір, секретар О. Баранів), у березні 1920 почав видавати місячник «На переломі», тут теж видрукував кільканадцять своїх творів. У Відні Олесь перебував до 1924 року. Звідсіля він переселився до Горних Черношиць (недалеко Праги) в Чехо-Словаччині. В Черношицях, разом з Л. Білецьким, Олесь заснував Український літературний клуб і був заступником його голови. Клуб містився в готелі «Монополь». Там відбувалися літературні вечори, доповіді, дискусії. У 1927 році Олесь переїхав з Горних Черношиць до Ржевниць, де його дружина, Віра Антонівна, дістала місце виховниці в дівочій бурсі при тамошній українській гімназії. Переїхавши до Ржевниць, Олесь і тут заснував літературний клуб і теж був його головою. Тут було відсвятковано його ювілей — 50-ліття його життя і 25-ліття літературної творчости. У 1935 році Віра Антонівна втратила посаду виховниці, і Олесі переїхали до Праги. У Празі оселилися на «Панкраці». Помешкання

складалося з однієї кімнати й кухні. Тут Олесь проживав до кінця свого життя.

В останні роки Олесь любив самоту. Він лише зрідка показувався на зборах. Іноді заходив до харчівни при Карловій вул., яку звали «Ужас» та яку він увіковічнив у своїй сатирі «Вилітали орли». У воєнні роки Олесям доводилося дуже важко.¹⁾ З літературної праці й за миру важко було прожити, війна ж принесла нові труднощі. Від 1942 (або 1943, не пригадую точно) Олесь одержував деяку допомогу від студентського товариства — Української академічної громади. Олесь цю підмогу приймав, але хто Олеся знав, той розуміє, що приймати «підмоги» йому теж доводилося нелегко. І не раз спересердя він давав цьому вислів. Під кінець 1943 року (25 грудня) українські празькі організації, головне заходом академічної громади, влаштували Олесеві ювілейні святкування для відзначення 65-ліття його життя і 40-ліття його літературного труду. Академія відбулась в одному з празьких театрів, «На Віноградех», при незвичайно численній участі празької української громади. Олесь, людина з натури дуже шляхетна й скромна, боронився проти академії всіми силами, і проф. Білецький, що був головою комітету, довго мусів переконувати Олеся, заки той погодився. Коли ж він прийшов на академію, то треба було уживати майже «насильства», щоб його примістити там, де йому належало. Академія відбулася велично. Промову до ювілята говорив О. Колеса, він же подав огляд його літературної діяльності; співав празький український хор, мабуть, соліст Самойлович, а Львів репрезентував піаніст Р. Савицький. Олесь був зворушений, особливо коли публіка влаштувала йому сердечну овацію.

Не минуло й року, як Олеся не стало. Помер на 66 році життя на хворобу печінки. Три тижні раніше впав жертвою німецького звірства його син Олег (Ольжич) в одній з німецьких в'язниць. Олесь про це не знав. Його приятелі приховували перед ним цю страшну вість.

Стосовно дати похорону в нашій пресі було останніми роками кілька нотаток. Писав про це Ю. Тищенко і Яковлів. Тищенко думав, що похорон відбувся 24 або 25 липня, Яковлів подає дату 29 липня. Яковлів подав докладніші відомості. Тищенко, хоч на похороні був, навіть був одним з тих, що несли труну покійника, помилився. Похорон відбувся, як Яковлів правильно подає, 29 липня о. 3 год. по полудні. Причина зволкання з похороном була в тому, що трудно було знайти українського православного священика. Був, правда, в Празі о. Чернявський, але з якихось причин (з яких — не

¹⁾ Не дуже краще було й перед війною. З 1935 року зберігся один лист Колеси до президента Масаарика у справі допомоги Олесеві. На цей лист є відповідь, що справу передано міністерству закордонних справ. Лист датований 9 листопада 1935.

пригадую) священодійствувати не міг. Коли ж не діждалися священника з-за кордону, організатори похорону вирішили попрохати священника росіянина, митрофорного протоієрея Ісаакія. Після панахиди в цвинтарній каплиці (на Страшніцях) о. Ісаакій виголосив зворушливу промову. Він вибачався, що говоритиме не рідною мовою покійника, якої, запевняв, не знає. Говорив по-російськи, але говорив з великою щирістю і пієтизмом до покійника. Він був добре ознайомлений з творчістю Олесья, цитував його поезії, співчував недолі поета та й народу, за краще майбутнє якого весь вік свій боровся Олесь.

Труну з каплиці до могили несли ген. Павленко, Дорошенко, Яковлів, Галаган, Тищенко та ще кілька студентів. Над могилою промовляли та прощали покійного поета од імені українських організацій, друзів, по боротьбі та взагалі «від землі української»: Д. Дорошенко, Галаган, Бірчак і автор цього спомину. Після останньої промови співав хор: «Покинь, мій синочку, ридати», «Ой, впав стрілець», «Видиш, брате мій»...

Росла могила. Олесь відлітав у вічність, у безкраю блакить, як бажав сорок літ тому:

Візьміть мене хмари, в безкраю блакить
Я з скаргами хочу до Бога летіть...
Коли ж він не вислуха скарги народні
Я кинусь в безодні...

*

Каже Єфремов, що «рідко кому з письменників щастить так одразу звернути на себе увагу і здобути собі загальне визнання, як це було з Олесем. Рідко хто починає так блискуче, як він» («Муза гніву і зневір'я», 1910, стор. 61). Шаповал у рецензії на другу збірку Олесевих поезій повертається ще раз до першої збірки й доповнює Єфремова: «Громадянство, — каже він, — давно вже не чуло такої дійсної поезії в творах своїх поетів». Від його, Олесевих, граціозних пісень повіяло свіжим духом. Навіть Дорошкевич («Укр. літ.», Київ, 1927) не може не визнати, що Олесеві пісні — це «чарівна музика», що він «надав українській поезії багато нових засобів, значно вдосконалив її стиль, символіку, словесно-музичні засоби. Він використав у своїй поезії найтонші нюанси людської душі, її багаті переживання, радощі і страждання, зреформував стару українську поезію, дав чимало високодосконалих ліричних зразків». Таке визнання в книжці, де теж говориться, що Олесь поставився вороже до радянської влади, набуває особливої ваги. Олесь став завеликий, щоб його виклясти або промовчати взагалі.

Який же початок тих «чарівних пісень», звідкіля він виходить, куди прямує? Що становить основну вісь його творчості?

В одному з перших своїх віршів (1904) Олесь розкриває містерію свого поетичного народження:

В дитинстві ще... давно, давно колись
 Я вибіг з хати в день чудовий,
 Шумів травою степ шовковий,
 Сміявся день, пісні лились...
 Весь божий світ сміявся, радів,
 Раділо сонце, ниви, луки...
 І я не виніс щастя-муки,
 І задзвеніли в серці звуки,
 І розітнувсь мій перший спів... («З журбою...», 3)

Це той перший момент, коли до його ніжної і чистої дитячої душі діткнувся перст Божий. Які були його перші пісні взагалі, нам невідомо. Заки появилася перша Олесева збірка (1907), а вірші в ній датовані не ранше як 1904 роком, Олесь писав ще на шкільній лавці, а опісля містив в альманасі «Багаття» (1905), в декляматорі «Розвага» (1905), в «Досвітніх огнях», «Рідному краї», «ЛНВ» та інших.

Його перша збірка «З журбою радість обнялась» (1907) появилася в самий розгар столипинської реакції, що наступила після революції 1905 року. Не міг їй дати кращого титулу. В ній, збірці, витворилися як на екрані, всі почування, всі пережиття, бойове завзяття, віра, злети і... чорна меланхолія поразки. В період підйому, нових надій, сподівань вразлива душа поета вогнем горить, жадобою чину:

Доволі мовчати! Глухі і німі
 Раби закричали в ярмі —
 Народ закричав мій: до бою!
 За землю, за волю!
 І в помсті сліпій
 Кричу я: «За волю! на бій!»

Він закликає дух України, дух вольности, щоб він воскрес, щоб з висот, як орел, злетів і чудо створив:

Дух вільний, смілий і високий,
 Злети, стурбуй цей мертвий спокій
 і влий життя з своїх джерел...

Але чудо не твориться, сила тьми ще засильна, крізь неї сонцю-волі ще не пробитися. І поет, мов підбитий орел, голосить у печалі:

Всю стуму розпачу душі моєї
 Не розігнать і всесвіту всьому...
 Геть кобзу! Струни я порву на неї
 І розібію її саму...

Мотив радості, бойового піднесення, візії перемоги завмирає, і жалібним гомоном щемить у нього мотив журби, мотив жалю й печалі. Ці мотиви радості й журби характеризують і другу Олесеву збірку. В пізніших його поезіях, особливо еміграційних, радості не шукаймо. Коли б ми мали прикласти якийсь символ до його писань після 1919 року, тоді до них треба б узяти інший: «Кому повім печаль мою...»

Звідкіля ж та журба, як головний мотив співу в Олеся, береться? До часу його літературного виступу, скільки відомо, в Олеся не було (крім втрати батька) якихось більших життєвих потрясень. Його «журба» корениться в чому іншому, не в особистих, інтимних переживаннях. Вона корениться в трагічній долі народу. Його, тобто народні, болі поет переживає цілою душею. Хоч як прагне його душа краси, сонця, гармонії світу, він все ж дає перевагу іншому:

Коли ж весь край нечутно плаче
Гніє, розтоптаний, в смітті,
Кона розп'ятий на хресті —
Тоді забудь красу, співаче!

Це важливий, домінуючий мотив в Олесевій творчості. Він, цей мотив, виповнює величезну більшість усіх його писань.

Інтимна лірика Олеся має дещо іншу основу. Вона постає майже стихійно, під подихом степів, гаїв, ланів, природи України. Природа збуджує в ньому особливо ніжні почування. Він вживається, сказати б, в психе самотньої сосни, акації, ясеня, айстрів, що не діждалися сонячного ранку і що над трупами їх — як на глум — засяло сонце золоте. У цьому містичному захопленні поет впадає в наче пантеїстичне єднання з природою («В квітках була душа моя...», «Світ в мені, і в світі я...»). Особливо сильно ця символіка виступає в поемі «Щороку». Щирість почувань, майстерність форми і краса словесної музики підносять цей твір до вершин Олесевієї творчості, та й української взагалі.

Прекрасну антропоморфізацію української природи дає Олесь також і в драматичному етюді «Над Дніпром» (1911). Дніпро, як Прометей, вічний, могутній, непоборний! Хай і скований кригою. Під подихом весни, він розбиває крижані кайдани, розриває ланцюги, розливає свої води — волі бажає. Це символ народу, що під подихом весни теж розірве одвічні пута неволі.

Краса української природи — це чи не найбагатше джерело естетичних переживань і почувань Олеся. Краси він шукає всюди, завжди, ціле життя, навіть в часи глибокої депресії. Він все життя збирається «пити нектар із келиха краси... битись і боротись за красу». Його мрією є «напитися сонця і краси... залити край незнаною красою». Така ж і його любовна лірика. Його інтимні почу-

вання сердечні, чисті, як сльоза, ніжні, без найменшої нотки сенсуалізму. Вони такі природні, чисті, свіжі, як «спів солов'я».

Та Олесь, як згадано, не обмежується «красою для краси». Він бажає і навіть бачить її втілення. Перший і другий подих політичної волі наповнює душу Олесь-естета невимовною радістю і він виливає її в слово:

Яка ти, о воле, прекрасна, пречиста,
Ти нам і не снилась такою...
Спинися над нами, і сяй промениста
До віку своєю красою.

До екстази, до вершин захоплення красою, підноситься Олесь, як бачить розбудження національної свідомості народу:

Яка краса відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І журно дзвін старий по-мертвому гудів.
Коли відкільсь взялася міць шалена,
Як буря, все схопила, пройняла —
І ось, дивись, в руках замаєли знамена
І гімн побід співа невільна сторона.

Красу і силу він бачить і в рідному слові. Мова — це його меч, це сонце, що світить і світитиме народові, що хмари розганятиме. Його почування до рідної мови такі ж ніжні, як і до природи української:

О слово рідне, орле скутий,
Чужинцям кинуте на сміх!
Співочий грім батьків моїх,
Дітьми безпам'ятно забутий.

О, слово! Будь мечем моїм!
Ні! — Сонцем стань,
Вгорі спинися!
Осяй мій край і розлетися
Дощами судними над ним.

Пісні Олесь сильні, повнозвучні, мов сурми бойові, мов накази. Коли він помічає, що хвиля національного патосу, піднесення гасне, що хоривський вогонь погасає, що рідшають бойові лави, що збільшається «гурт рабів похилих», — він не знає меж своєму гніву, обуренню, прокляттю. Його слово іскриться, і він кидає в очі землякам:

Прокляття, розпач, ганьба!
 Усю пройшов я Україну
 І сам не знаю, де спочину,
 І де не стріну я раба.

Напередодні другої революції він, наче б передчуваючи лихо, бичує безпощадно тих «гречкосіїв», яких «безліч падала» в боях за чужу славу і які розбігаються по кутах, коли за власну справу станути треба. Перед назриваючою хвилиною його голос розпачливий, його пророцтво грізне:

... тоді за вас каміння
 На цілий всесвіт закричить...
 Порветься в Господа терпіння,
 І сам Господь з мечем злетить!

Його гнів степенується до їдкою сарказму: «І що за лицар ти з усмішкою льокая, без гордих дум, без чести, без ім'я!» Нагадує Куліша чи Франка, що висловлювали в той спосіб всю гіркість наболілої душі. Коли ж приходить рефлексія, хвилине заспокоєння, температура його експортатії спадає і його серце кривавиться далі:

Щоденно ворони летять,
 Щоденно ворони кричать:
 Там спалили, там убили,
 Там піймали, там забрали...

Висота його льоту понижується, опадають крила, зникають всі нотки бадьорости, і поет, як зранений сокіл, скаржитися, сумує:

Не нам, осміяним, сміятись,
 Не нам, скаліченим, іти,
 Німим — піснями заливатись,
 Сліпим відшукувать світи...

Причина? Ось яка: «Бо не носили прапори шовкові крови!» Бо великі чини прагнуть великої жертви.

Революція 1917 року потрясла основи російської тюрми народів. Віджив народ і оживилася сила й душа Олеся. З його лпри лунають радісні вигуки, зникають чорні марива, надія й тверда віра в майбутнє народу й сліду не лишають з недавньої скорботи. Чистими тонами дзвенять звуки радості, пробуджується жага краси, бо народ повстав, бо пута розірвав, бо Україна піднялася з вікового сну. І він ту радість, що розпирає його груди, виливає в пісню, в пісню прослави народу борця:

І встав народ, о встав народ титан,
Облитий потом, слізьми, кров'ю,
І руки з ніжною любов'ю
Простяг в небесний океан.

Захоплення красою відродженої держави переливається в гімн, в пісню перемоги, в програму на майбутнє: «Живи, Україно, живи для краси...»

Але він свідомий небезпек, з його радістю чергується й пересторога. Він накликає до мужності, до єдності, до чуйності, бо «будуть ще бої...» Настрої міняються, помалу з журливих переходять у тривожні, бо ось знову виходять шакали, знову багряться степи, знову розливається кров. Він ще сподівається, ще заспокоює себе, що може

Неситий Бог нап'ється крові
І розіллє вам океан
Краси і волі, і любови...

Однак ті палкі надії не справдилися. Невблаганна, жорстока дійсність розвіяла сподівання. Наступила і для народу і для поета хмарна, сумна і печальна доба.

Коли перші збірки Олесеєвих поезій (та й писань взагалі) можна б характеризувати символом, який він дав першій збірці, тобто: «З журбою радість обнялась», то другий етап його творчості радості не знає. Його пісні сповнені горя, печалі, іноді розпуки. Горе, жертви; кров — це рефрени, до яких так часто поет повертається. Не можна сказати, що він втрачає віру, що подається під тягарем душевних переживань, хоч які вони важкі. Ні, він ще біжить, на всі сторони подає сигнал потопуючого корабля, але поміч не приходить. Тоді наступає zenit його страждань:

І бігли ми на гори з голосінням,
І падали в сльозах перед камінням.

Його дні на вигнанні сходять як сльози. Душу окутують меланхолійні настрої, його огортає «така глибока втома...», що він прагне забуття, без сну і без сонних візій. Його душа «розірвана, як рана», а його мрія, «неначе лебідь поранений, тихо сходила піснею-кров'ю». У хвилях відпруги, коли промине спазм наболілої душі, Олесь виливає всю свою гіркість, як і раніше це робив, у дошкульну сатиру, в їдкий сарказм. Висловом цього є передусім «Перезва» (1921), невеличка збірка, що з'єднала йому чимало ворогів. Сарказм, сатира — медицина слаба, і на власні, і на народні рани. І він це розуміє, тому до тих засобів повертається лише зрідка. В більшості своїх віршів він, як Єремія, оплакує збурений «наш дивний храм»:

...упав наш дивний храм,
 Упав від подиху вітрів північних,
 Катів-наїзників одвічних,
 Упав на глум, на сором нам.

Або знову чує в собі приплив свіжої надії, подих нових сил, нового завзяття. Тоді знову сурмить:

Що нам лишилося тепер?
 В сльозах стояти на колінах,
 Тужити, битись на руїнах,
 На трупах наших мрій-хімер?
 Ні! Ні! О, ні! Дзвонити в дзвін!
 Усіх, хто є живий, скликати,
 Знов храм наново будувати
 На диво-подив всіх країн.

Хоч як терпів Олесь, як тужив за батьківщиною, за народом, якому бажав віддатися всеціло, хоч роки його еміграції — це одна Велика п'ятниця і хоч туга і скорб ломили його фізично, його душа і його характер лишилися чистими, незломними. Рефлектуючи над ділемою: вертатись чи ні, йти на компроміс, «покутувать гріх», — він вагань не знає:

Невже прийти, вклонитись і сказати:
 Простіть!... незрячий я утік...
 Тепер прозрів... вернувсь до хати...
 Прийшов... спокутувать свій гріх...
 Ні, ні! Ніколи, ні. Довіку!
 Літа горітиму в огні,
 Зроблю з себе старця-каліку
 Згнию, як лист, на чужині,
 А не вернусь!

Ці два основні мотиви, мотив жалю, скорботи й смутку та мотив безкомпромісности, поклик не складати крил, а бити в дзвін — характеризують Олесеві поезії до останнього дня. Ідеї боротьби за красу, за правду і волю, за землю і народ, ідеї, яку прийняв за свою творчу девізу від самого початку літературної творчости, залишився Олесь вірний назавжди.

*

Без сумніву, Олесь найбільший у своїх ліричних поезіях. Його драматичні твори, як це свого часу зауважив Євшан, за небагатома винятками куди слабші. Найкращий з них — це «По дорозі в казку» (1909). Десь у кінці 1909 або на початку 1910 року Олесь читав свою «Казку» в літературному клубі в Києві, і на неї захопле-

но реагував Сріблянський (рецензія в «Ділі», Львів, 19. II. 1910). Сріблянський назвав цей драматичний етюд «епохальним твором в українській літературі». Тема «Казки» — стара проблема: проблема натовпу і провідництва. «Казка» — це країна вічного раю, щастя, краси, ідеалу, золотого сонця. Сталося, що натовп заблукався в лісі, в темному лісі, де завжди ніч, «і вдень і вночі ніч». І натовп з своєю ситуацією мириться. Хтось міркує: «А знаєте, я чув, що можна жити травою і старости діждатися». Натовп потакує. Щобільше, не лише травою-сіном, але й корою можна прожитися, коли треба буде. Навіщо ж кудись йти, руки-ноги ранити.

Та ось, поривається «Він», байдуже, яке його ім'я. Він пропонує натовпові, що проведе його до сонця, до казки, і натовп погоджується за ним йти. Але Він попадає в сумнів, вагається, втрачає ґрунт під ногами. Горе провідникові, вагання якого помітить натовп. Натовп реагує в питомий йому спосіб, завжди так реагував: побиває камінням. Вибирає на місце провідника до «Казки» іншого, провідника на старі місця, на стару пашу. І то тоді, коли до «Казки», до сонця, до простору, залишилося лише пару кроків.

«Казка» — твір новий в нашій літературі, але він мусів бути. Аналогії не трудно знайти. І пориви гетьманів, і гайдамаків (для прикладу лише) кінчалися невдачами не тому переважно, що «встоятися не було сили», а передовсім через «неясність казки», через імпресіонізм настрою, через те, що провідники до «казки», вийшовши з натовпу, не позбулися без решти його прикмет: моментальності пориву й реакції, стихійності, браку візії і твердої віри. Через те, каже Олесь, натовп завжди зневірюватися буде і завжди своїх вождів камінням побиватиме, доки не з'явиться новий тип провідника.

Етюд «По дорозі в казку» Олесь друкував у третій своїй збірці (1911). Шість інших драматичних етюдів появилися в четвертій збірці (1914). Сюди належать: «Золота нитка», «Тихого вечора», «Осінь», «На свій шлях», «При світлі ватри», «Танець життя». В цій останній збірці ще раз було перевидано «По дорозі в казку».

Варто згадати драматизовані картини казок чи переказів, що їх Олесь друкував у Відні або Празі. Ці прекрасні драматизовані п'єски для дітей («Івасик Телесик», «Микита Кожум'яка», «Солом'яний бичок», «Злидні», «Трояндами цвіте» та ще з десятків інших) лишилися в нас майже невідомі.

З переказів з чужої літератури не можна поминути поему відомого американського поета Г. В. Лонгфелло «Гаявата», що її Олесь переклав у ранню добу своєї творчості, і вона йшла в «ЛНВ» в 1912 році в числах від червня до грудня.

*

Олесева творчість велика, багата й різнородна. Найбільша її сила й краса у його ліриці. Її характер, тематика й ідеологія — це краса й естетика, людина й її боротьба за правду, за волю, за

непроминальні вартості. За формою Олесеві поезії посідають в українській літературі одне з перших місць. Це однозгідно стверджують усі критики (за винятком Франка), і нерідко його ставлять другим після Шевченка.

Олесь був переконаний, що література, зокрема поезія, поневоленого народу, не може вдовольятися виключно естетикою. Він вірив, що література мусить становити один з мечів національної боротьби. Його ніжна душа, що так любила красу природи, що билася між контрастами журби й радості, які спостерігала довкруги в природі, все ж давала перевагу іншому. Він, як і Леся Українка, почував своїм першим обов'язком стояти на службі основних цілей народу. Не про красу йому співати, коли народ на хресті розпинають:

Забуду пісні про красу,
Забуду власні жалі,
І з гір високих понесу
Народові скрижалі...

Це, власне, найвище завдання поетове. І він вірно служив цій ідеї до кінця свого життя. Бо його душа — це його країна. Його вклад в українську літературу, в українську боротьбу величезний. І треба лише пожалувати, що ми на еміграції не спромоглися досі пошанувати його пам'ять так, як Олесь на це заслуговує.

Давно казав Єфремов, що від часів Шевченка Україна такої «сильної мови» ще не чула. Чому ж тоді Олесь забутий?

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

БОГДАН ГАЛАЙЧУК: ПРАВО ЛЕґАЦІЇ УРСР

I

При розгляді справи дипломатичних взаємин Української Радянської Соціалістичної Республіки з погляду українських політичних інтересів ми зустрілися з двома правовими питаннями: 1) чи УРСР має активне та пасивне право леґації, тобто право на дипломатичні взаємини, всупереч сумнівам державного департаменту США і деяких західних юристів-міжнародників? 2) Чи УРСР має обов'язок погодитися на такі взаємини всупереч негативному ставленню радянських урядових кіл, висловом чого можна вважати статтю Л. Х. Паламарчука в журналі «Комуніст України» за березень 1963?

На перший погляд обидва питання логічно пов'язані: якщо УРСР таке право посідає, то й має також обов'язок. Насправді такий зв'язок є тільки сповидний, бо обидва питання виринають на двох різних площинах: питання права ефективно вже висунене державним департаментом у 1953 році; питання обов'язку ми сформулювали самі гіпотетично як питання, що могло б виникнути в майбутньому, якби чужоземні уряди категорично вимагали прийняття Києвом їхніх дипломатичних представників. З огляду на це практика обох питань не однакова. Різниця між ними тим глибша, що якби західні держави справді висунули таку вимогу, удар пройшов би на політичній, а не на правовій площині. Якби Київ довів, що він не має формального обов'язку обмінюватися дипломатичними представництвами, то це не замаскувало б факту, що він не має також реальної можливості на такий обмін з огляду на виразну заборону Москви, так що правові аргументи не замаскували б маріонеткового характеру уряду УРСР ні перед українською, ні світовою громадською думкою.

Чи формальну вимогу прийняти чужоземного посла можна правно обґрунтувати? Ні. Все ж таки це питання заслуговує на те, щоб його розглянути докладніше. Справа в тому, що міжнародне право є наскрізь індивідуалістичне, просякнуте індивідуалістичною філософією 18 і 19 століть, від якої вже емансипувалося внутрішнє право передових держав. Міжнародноправні норми окреслюють права держав, а не права міжнародної спільноти, і тому вони окреслюють також обов'язки однієї держави супроти іншої, а не супроти всієї міжнародної спільноти.

В Паламарчуковій статті можна знайти кілька міжнародноправних тверджень, які не викликають застережень, якщо розглядати

їх як теоретичні погляди, абстрагуючися від застосування їх в окресленій історичній ситуації: а) безпосередні дипломатичні взаємини є тільки одним з проявів міжнародноправної підметности; б) хоч УРСР на практиці не використовує права легації (ні активного, ні пасивного), все таки вона є підметом міжнародного права, бо виявила свою підметність низкою інших актів, які Паламарчук вираховує детально; в) зокрема таким виявом є приналежність УРСР до ОН, кожний член яких є підметом сукупности прав та обов'язків, з'ясованих у Хартії ОН, тобто найсуттєвіших та найважливіших прав та обов'язків, які взагалі може посідати держава. Беручи до уваги розміри цих прав та обов'язків, слід визнати, що справді прийняття до ОН дає правну особовість і що третя держава, голосуючи за прийняття кандидата до організації Об'єднаних Націй дає йому повне визнання, не обмежене тільки тереном ОН.

Хоч практичне користування правом легації не є конечною передумовою для міжнародноправної підметности і хоч цим правом не користувалися деякі держави, підметність яких стоїть поза всяким сумнівом (як донедавна Ємен чи Непал), немає також сумніву, що це право є нормальним проявом цієї підметности. Некористування цим правом є аномалією, відступленням від загальноприйнятого стандарту, що трапляється тільки в наслідок спеціально виняткових умов. Наприклад, відомо, що відсутність дипломатичних взаємин Непалу була спричинена географічною ізоляцією цієї країни, а Ємену — специфічними релігійно-культурними традиціями. Якщо ж мова йде про УРСР, то Паламарчук навіть не пробує пояснити цю аномалію. Бо годі трактувати серйозно «пояснення», що, мовляв, амбасадори СРСР є рівночасно амбасадорами України і що між ними можна стріннути також українців.

Відкинення Києвом пропозиції обміну амбасадорами (без мотивів чи з несерйозним мотивуванням) не легко було б втиснути в поняття справжнього міжнародного делікту; можливо, що його можна б скваліфікувати як неприязний акт, який допускає різні можливі обґрунтування: 1) Порушення одного з т. зв. основних прав на міжнародні взаємини («міжнародний комерс»); 2) Неприязна постава до міжнародної спільноти; 3) Самовиключення з цієї спільноти; 4) Порушення засади рівноправности держав (користування правами, які випливають з міжнародноправної підметности, і відкидування тягарів, як наслідок цієї підметности).

II

Коли переходимо до застережень проти права легації УРСР, висунених західними урядовими чи науковими колами, стаємо на твердий доктринальний ґрунт, і такі застереження не важко відкинути в дуже рішучій формі.

Конкретно йдеться тут про два різні застереження, з яких одне

стосується питання про походження УРСР та її міжнародноправної підметности, а друге — інтерпретації засягу міжнародноправного визнання держави. Тільки друге застереження було висунуте державним департаментом США; але з цього не виходить, що українська сторона мала б обмежитися ним, тобто питанням, чи УРСР має формальне право на обмін дипломатичними представництвами. Слід взяти до уваги, чи вона заслуговує на користування цим правом. Це необхідно зробити тим більше, що в міжнародноправній літературі часто можна зустрінути невірне уявлення про походження УРСР.

Чи походження держави має якесь міжнародноправне значення для питання, що його тут розглядаємо? Тільки правник формалістської школи дав би тут негативну відповідь у категоричній формі. Переважаюча більшість авторів не висловилися в цій справі просто тому, що не замислювалася над нею. Але можна зустрінути також поважних юристів-міжнародників, ближче ознайомлених з цією справою, які чітко накреслили це питання і відповіли на нього позитивно. Наприклад, видатний французький юрист-міжнародник Альбер де Ляпрадель (добрий знавець національного питання в Середній Європі та автор ідеї «визнання націй») уважав, що держава мусить бути твором якогось народу, і тому він негативно оцінив відому постанову Берлінського конгресу (1878), якою була поділена решта африканського континенту між європейськими колоніальними державами і створена т. зв «Вільна держава Конго». Подібним є погляд фінляндського юриста-міжнародника Еріха:

«Державна влада мусить мати в основі національну волю і свідомість... Без цього держава — штучний твір... Щоб народилася держава, навіть несuverенна, треба творчого акту, власного та спонтанного, з боку людської спільноти, яка має творити нову державу... Як би там не було, потрібно, щоб у кожному випадку національний елемент використав нагоду, щоб він сам зробив зусилля для створення держави. В наші часи публічна влада мусить мати спонтанне походження: державу мусить творити власна сила. Державу не можна створити з-зовні, навіть якби серйозні зовнішні сили сприяли її зформуванню».

Розрізнення, з'ясоване в останньому реченні, спростовує дуже поширений погляд, що, мовляв, Філіппіни були «штучно удержавлені» Америкою. Як клясичний зразок штучно створеної держави наводиться звичайно Манджу-Куо, яку японський уряд покликав до життя на підставі свого власного рішення, не улягаючи жадному тиску. А США, навпаки, визнали самостійність Філіппін під тиском місцевого самостійницького руху, ставши перед дилемою: або піти на поступки цьому рухові, або здушити його брутальними засобами, не згідними з традиційними засадами американської демократії.

Розглядаючи ближче спосіб здійснення філіппінської емансипації, американський юрист-міжнародник Брігс висловив погляд, досить зближений до погляду Еріха: «Хоч політика США дала можли-

вість філіпінському народові організувати себе державно, ні США, ні міжнародне право цієї держави не „створили”».

До таких штучних творів деякі юристи-міжнародники зараховують Українську РСР. Від фахівця міжнародного чи конституційного права годі вимагати широкого знайомства із східноєвропейською історичною літературою; годі дивуватися, коли він задовольняється літературою радше довідкового характеру, наприклад, історичною частиною підручника радянського конституційного права. Так з історичної частини об'ємистого твору Тавстера читач довідається тільки про «перехресну боротьбу проти „національних комітетів” або урядів та націоналістичних партій — проти Української Центральної Ради, національних рад Азербайджану, Вірменії та Грузії і проти Мусаватської вірменської та Грузинської меншовицької партій (замінених радянським режимом відповідно у квітні та грудні 1920 і в лютому 1921)... В наслідок окупації України німцями, а опісля денікінськими і польськими збройними силами, встановлено і наново встановлювано там радянський режим у грудні 1917, у листопаді та грудні 1918. Кількома наворотами ці тимчасові уряди висловилися за федерацію з Російською РФСР».

З цих речень читач не довідається і не додумується, що Україна та три закавказькі республіки ефективно відірвалися від Росії і проіснували як незалежні держави від двох до трьох років — Україна від 19. 11. 1917 до 20. 11. 1920, Азербайджан від 28. 5. 1918 до 28. 4. 1920, Вірменія від 28. 5. 1918 до 12. 2. 1920, Грузія від 26. 5. 1918 до 16. 5. 1921; що їхнє ефективне існування було об'єктивно стверджене шляхом міжнародного визнання, наприклад, Україну визнали 25 держав, у тому числі 19 «де юре», 4 «де факто», а дві в сумнівній формі, подібно було також з Грузією; що Україна дістала колективне визнання від Центральних держав (у першому Берестейському мировому договорі від 9. 2. 1918), а Вірменія — від Антанті (у Севрському мировому договорі); що і після втрати незалежності в наслідок збройного завоювання Російською РФСР ці всі республіки, насильно замінені на радянські, формально зберегли аж до 1923 року характер окремих держав та повну міжнародноправну підметність; що зокрема Українська РСР користувалася цією підметністю ширше, ніж кожна інша республіка, виконавши право легатції і підписавши багато міжнародних договорів.

У читача твору Тавстера створюється цілком інше враження: привертаючи лад на схоотизованих революцією просторах, Росія (перетворена на радянську республіку) усунула національні комітети та націоналістичні партії всякого роду; про якінебудь неросійські держави, їхні уряди та збройні сили в книзі немає найменшої згадки. Звідки взялися тоді сьогоднішні радянські республіки — українська, білоруська, грузинська та інші? В наслідок еволюції програми російської комуністичної партії? «Після приходу до влади більшовицьки зревизували свою позицію щодо федералізму». Виходило б, що

росіяни зробили те саме, що бразилійці в 1881 році або австрійці в 1918 — в рамках перебудови конституційного устрою перші замінили унітарну державу на федерацію, а другі монархію на республіку. Таке уявлення має не один правник, що висловився щодо міжнародноправної підметності УРСР. Так думають Александрович та Гарсія Пеляйо, так думають, мабуть, Фенвік, Гулд та Шарпантьє. Невірне поняття про минуле сьогодні зсоветизованих держав, зокрема про минуле України, дало привід до сформулювання ще одного застереження проти міжнародноправної підметності УРСР. Йдеться про загальнопоширену непоінформованість, яку можна сконстатувати також у деяких авторів, що не ставлять під сумнів державного характеру та міжнародноправної підметності обох радянських республік — членів ОН.

Федерація може постати — пише Гарсія Пеляйо — або 1) шляхом об'єднання держав, які до того часу були незалежні (як північноамериканські штати чи швейцарські кантони), або 2) шляхом зміни конституційної структури держави, яка до того часу була унітарна — Мехіко або СРСР. Такий погляд висловив також юрист-міжнародник Александрович, який називає федерації першої категорії договірними (контрактуральними), а другої, — куди він зараховує також СРСР, — адміністративними. Подібно думає також Сел, який твердить, що Україна була «штучно удержавлена» на бажання СРСР подібно як Філіппіни на домагання США. Мабуть, не один такий погляд можна б зустріти в підручниках конституційного права, в розділах, присвячених федералізмові.

Саме на такому уявленні будують свою оцінку юристи-міжнародники щодо питання, яке є темою нашої статті. Гулд підкреслює, що Україна і Білорусія не були в минулому суверенними, як, наприклад, Баварія до 1871 року, що, як відомо, зберегла право легації до 1919 року. Шарпантьє має подібний погляд не тільки на обидві згадані республіки, але також і на Словаччину, яка «була створена Райхом у березні 1938 на заклик однієї чеської (?! — Б. Г.) партії. Ще ясніша ситуація України та Білорусії, членство яких в ОН базується правно на доповненні до радянської конституції з лютого 1944, що уповноважує держави-членів федерації до безпосередніх зовнішніх взаємин; політично — на торзі, добитому між Великою трійкою в Ялті, правно — ні на чому». До подібного висновку, але висловленого в іншому тоні, доходить американський юрист-міжнародник Фенвік: «Прийняття Білорусії та України до ОН створює ненормальну ситуацію, бо жадна з цих двох держав... не мала, хоч би в найменшому ступені, міжнародної особовости, заки була прийнята до ОН».

Як бачимо, ставлення під сумнів права УРСР на користування міжнародноправною підметністю часто випливає з незнання східноєвропейської історії в революційну та післяреволюційну добу. Тому конечно спростувати цю невірну думку, вказавши, що УРСР користувалася міжнародноправною підметністю, і то в куди ширшому

засязі, заки була прийнята до ОН — саме до 1923 року. І що УРСР — це те, що залишилося з УНР після втрати незалежності.

Ця трансформація (а слідом за цим державна континуація) стверджена в праці Василя Маркуся, яка є першим дослідженням (до речі, дуже ґрунтовним з погляду історичної документації і правової кваліфікації історичних фактів) радянських республік до часу їхнього влучення до СРСР у 1923 році. В цій книзі з'ясовано докладно, що перший український комуністичний уряд уважав себе урядом (звичайно «робітничо-селянським») уже існуючої держави — Української Народної Республіки. Так само трактували його сторонні держави, що визнали згадану незалежну республіку, вважаючи, що з втратою незалежності вона не перестала існувати і що в ній трапилося тільки те, що в міжнародноправному словнику кваліфікується «змінюю урядом». На підставі тогочасних дипломатичних документів В. Маркусь сконстатував а) континуацію між незалежною та советизованою українською державою, б) спадщину цієї держави по російській державі, розчленованій при кінці 1917 року.

III

Відомо, що державу можна визнати відповідною заявою або конклюдентними фактами, як обмін дипломатичними представниками, заключення міжнародного договору, голосування за прийняття до міжнародної організації тощо. Підметність України та Білорусії виявилася тим, що вони 1) є членами ОН та 2) членами інших спеціалізованих міжнародних організацій, 3) брали участь у міжнародних конференціях, 4) підписали міжнародні мирові договори і 5) вважалися воюючими державами під час другої світової війни. На основі півної доктрини вони дістали визнання від усіх держав, які допустили їх до участі в міжнародних конференціях, разом з ними підписали міжнародні мирові договори (при чому в допущенні їх на Паризьку мирову конференцію в 1946 році та в підписанні в лютому 1947 зредагованих там мирових договорів треба бачити визнання їх воюючими державами) і голосували за їх прийняття до ОН.

Допущення на міжнародну конференцію є одноразовим актом. Підписання міжнародного договору творить правовий стосунок між сигнатарями — тривкий, але вузький — з досить різними практичними наслідками. Наприклад, мирові договори з 1947 року залишили такі ефективні факти у взаєминах України з Румунією та Угорщиною, як спільні кордони, простірне розмежування державних компетенцій, але жадних постійних зв'язків з іншими сигнатарями договорів — ні з переможеними, ні з переможцями. Додаймо, що згадані вияви міжнародноправної підметності України та Білорусії не відомі деяким авторам, які висловилися в цій справі, і тоді стане зрозумілим, чому поза деякими українськими авторами всі думки в цій ділянці зводяться до справи членства в ОН.

Членство в ОН (чи раніше в Лізі Націй) дає тривкий та широкий міжнародноправний статус, і тому воно, здавалося б, виключає всілякі сумніви, які деколи виникали при інтерпретації окремих заключентних фактів. З другого боку, це є визнання колективне, однозначне з визнанням організованою міжнародною спільнотою або принаймні її великою частиною. Тим самим можна прийняти, що воно дає визнаній державі об'єктивний статус (коли індивідуальне визнання дає міжнародну підметність тільки щодо визнаючої держави), згідно з відомою тезою Ганса Кельсена. В цьому сенсі висловилася переважна частина юристів-міжнародників. Зокрема широко обґрунтував такий погляд Кінсі Врайт, піддавши критиці меморандум генерального секретаря ОН від 8 березня 1950. (В останньому розділі цієї статті зацитовані деякі речення з цієї оцінки).

Останній погляд не новий; Жорж Сель сформулював його вже в 1921 році безпосередньо після постановня Ліги Націй. Цей французький юрист-міжнародник вважає, що прийняття до ЛН є рівнозначне з колективним визнанням з боку всіх членів. Поперше, було б безглуздям заступати погляд, що члени, які на терені ЛН входять у фактичні та правові взаємини з іншими членами, відмовляються визнати їхню міжнародну особовість, тобто відмовляють їм компетенцій на такі взаємини. Подруге, згідно з статтею 10 пакту ЛН члени ЛН взаємно гарантують одні одним територіальну незайманість і політичну незалежність; було б безглуздям приймати, що можна дати якійсь державі такі гарантії і одночасно відмовити їй дипломатичного визнання.

Згідно з практикою, яка закоренилася остаточно в ЛН (не зважаючи на початковий опір Колюмбії та Швейцарії), прийняття до цієї міжнародної організації вважалось однозначним з визнанням з боку її членів. У тому сенсі інтерпретовано прийняття балтійських держав — 5 січня 1922, Ірляндії — 10 вересня 1923, Іраку — 3 жовтня 1932, Єгипту — 26 травня 1937.

Ця практика стосувалася також в ОН доти, поки вона не зударилася з двома конфліктами, які поділили теперішній світ: з одного боку, незакінчений воєнний стан між арабськими державами і Ізраїлем, а, з другого — холодна війна. У зв'язку із спором навколо китайського представництва в ОН, генеральний секретар цієї організації опрацював 8 березня 1950 меморандум про репрезентацію держав в ОН, висловивши при цьому погляд, що прийняття даної держави до ОН не означає визнання її з боку членів. Така засада була цілком обґрунтована в даному випадку, бо годі було вимагати, щоб усі члени ОН визнали уряд на Тайвані, замість у Пекіні. Прийняття цієї засади посередньо послабило принцип, що його стосувала ЛН до держав. З другого боку, не шанують практики ЛН у цьому питанні передусім США.

Державний департамент США сформулював юридичні аргументи проти обміну дипломатичними представництвами з УРСР та БРСР

десять років тому, коли дав відповідь на законопроект Сміта в цій справі.

Автор уже кілька разів піддав критиці ці аргументи. Тому на цьому місці треба обмежитися додатковими заувагами.

Згідно з панівною доктриною, голосування за прийняття якоїсь держави до ОН є однозначне з повним визнанням її. Державний департамент США не заперечує цієї opinii безпосередньо, а проходить, так би мовити, попри неї. США, мовляв, погодилися на прийняття УРСР та БРСР до ОН, «не висловивши погляду про питання, чи слід уважати їх незалежними державами також в інших цілях, наприклад, у двобічних взаєминах між державами». Висловити погляд на питання, чи Україна може вважатися «незалежною державою в інших цілях», значить визнати або не визнати Україну правомоздатною чи дієздатною «також в інших цілях». Бо очевидним є, що мова йде про обсяг користування міжнародною підметністю, а не про залежність чи незалежність держави. Членство в ОН дає цілком конкретні права (передусім голос у генеральній асамблеї), коли двобічні дипломатичні взаємини можуть обмежуватися чистою куртуазією без жадного політичного змісту, як це було, наприклад, у випадку Баварії, Саксонії та Бюртембергії, які в 1871-1918 рр. користувалися правом легації. Коли якусь державу можна вважати «достатньо незалежною» для членства в ОН, то тим самим важко довести, що вона «недостатньо незалежна» для обміну дипломатичними представництвами. В американській відповіді можна добачати зформулювання доктрини, так би мовити, функційного визнання, частинного визнання «для такої чи іншої цілі».

Отож ідеться про цілком нову концепцію визнання, бо досі існувало тільки визнання гльобальне або тотальне, тобто визнання міжнародної особовости з усіма випливаючими з цього правами та обов'язками. Точніше висловившись, вже тоді існувало визнання «де факто» (хоч оспорюване різними юристами-міжнародниками), тобто, поперше, визнання, обмежене часом, і, подруге, обмежене матеріально мінімумом — компетенціями, конкретними для поточного ведення зовнішніх справ.

Як бачимо, обмеження державного департаменту США мають цілком інший характер. Матеріальний засяг визнання «де факто» є об'єктивно визначений самою природою речі, коли визнання «для цілі» є окреслене визнаючою державою самовільно і може йти навіть всупереч природі речі, всупереч градації конкретностей чи інтересів. З другого боку, визнання «де факто» було тимчасовою розв'язкою, розрахованою на короткий час. Коли, наприклад, великодержави Антанти визнали кавказькі та балтійські держави, вони згори передбачали, що ці держави або втратять свою незалежність (як це сталося з кавказькими державами), або усталізують її (що пощастило державам балтійським), тобто в першому випадку — втратять всяке визнання, а в другому — будуть визнані «де юре». Зате

американська концепція «визнання для окресленої мети» передбачає тривалий стан, бо в стосунку до обох радянських республік він триває вже майже 20 років. При цьому автори цієї концепції не згадують, як цей стан мав би закінчитися. Ця концепція доводить до ще більшої суб'єктивізації та фрагментаризації інституції дипломатичного визнання, такої важливої для всього міжнародноправного ладу. Досі кожна держава мала право визнавати або не визнавати дану державу, але вона не мала права визначати зміст визнання, бо цей зміст був один — об'єктивно визначений довгою міжнародноправною практикою.

Згідно з доктриною державного департаменту США кожна держава могла б фрагментаризувати інституцію визнання, визнаючи одну державу для такої цілі, а другу для іншої, що відкриває двері для цілковитої дезінтеграції інституції визнання, а слідом за тим творить дальший крок до розкладу міжнародного ладу, вже і без цього zagrożеного теперішнім «роз'єднанням світу». Ставлення США до УРСР та БРСР записується звичайно на рахунок холодної війни. Другою причиною для такої постави США є традиційний американський підхід до інституції міжнародного визнання. Американський уряд уже здавна виявляє досить ліберальний підхід до принципу ефективності, який відіграє дуже поважну роллю в міжнародному праві взагалі, а в інституції міжнародного визнання зокрема.

США не визнають не тільки встановлення комуністичного режиму в Китаї, але також і територіяльних змін у Східній Європі після 1939 року. Це становище можна тільки частково виправдати моральними мотивами — невизнання советизації балтійських держав; але не пересунення політичних кордонів України, Білорусії та Литви до їхніх етнічних меж. Однак це становище важко погодити з американською засадою ефективності.

Доктрину Стімсона, так прихильно прийняту міжнародною громадською думкою, можна вважати притаманним твором американського міжнародноправного мислення. Ще гострішим, але менше щасливим виявом цього мислення була постава Вілсона в ділянці визнання: з одного боку, відмова визнавати неконституційні уряди деяких латиноамериканських держав, і слідом за цим припізнення у прийнятті цих держав до ЛН, а, з другого — спроба заступити в ділянці визнання нових держав традиційну засаду ефективності новим критерієм, який евфемістично названо «принципом самовизначення народів». В усіх цих випадках впадає в очі революційний ревізіонізм, — антиемпіричний і навіть антиісторичний, — як гострий контраст до традиційних міжнародноправних доктрин, зокрема до британського підходу. Кажуть, що британський парламент має необмежені компетенції, за винятком однієї: він не може зробити з чоловіка жінки і навпаки. Компетенції президента США, мабуть, «ширші» — він «робить» маршала Чан-Кай-Шека «головою 600-мільйонної китайської держави», а в 1918 році він «зробив» Чехо-Словацьку Рес-

публіку два місяці раніше (2 вересня 1918), заки вона фактично та формально постала (28 жовтня 1918).

Вислідною обох ліній можна вважати такі практичні прояви, як невизнання китайського уряду в Пекіні чи обмежене визнання двох радянських союзних республік «для означених цілей». Ставлячи ці два факти один поруч одного, ми аж ніяк не забуваємо про неспівмірність їхньої питомої ваги.

Можна припускати, що якби США не зупинили допомоги урядові Чан-Кай-Шека, цей уряд сьогодні не був би на острові Тайвань. Очевидно, що США могли не допустити України та Білорусії до ОН, бо ці держави не є незалежні. Годі дивуватися, що адміністрація ген. Айзенгауера оцінювала і ту, і ту поступку як помилку. Але треба дивуватися, що ця адміністрація вважала за можливе направити ці помилки такими юридичними засобами, як невизнання пекінського уряду або звуження правних наслідків членства двох радянських держав ОН. Якщо навіть прийняти погляд, що згода на допущення цих двох держав до ОН була помилкова, то це була помилка дуже дрібна. Китайська ж місія ген. Джорджа Маршалла була в своїх наслідках помилкою катастрофальною, подібною до катастрофи, спричиненої флоридським циклоном у 1926 році. Хто вважає можливим не визнавати неминучих наслідків Маршаллової місії, той може з таким же успіхом не визнавати... наслідків циклону.

Характеризуючи ментальність доби «пактоманії», професор Лювенського університету Шарль Де Вішер писав, що в той критичний час, слідною була тенденція дивитися на міжнародні договори, як на «деус екс махіна» і шукати чародійних ліків поза емпіричним та традиційним. Сьогодні деякі кола приписують, мабуть, подібну силу інституції невизнання, вживаючи її як чародійного закляття. Протиставити таку юридичну зброю, як невизнання, ефективній ситуації та фактам, означає триматися засади: «Коли моя позиція не згідна з фактами, тим гірше для фактів». Перебільшування можливостей чисто юридичної зброї — це вияв нормативістської тенденції, яка є притаманна ментальності європейсько-континентальній, а не англосакській.

IV

Хоч оборона законопроекту Сміта була дбайливо підготована, всю увагу зосереджено фактично на політичному аспекті і занедбано правовий. Перед компетентною парламентською комісією передефілювала тоді черга серйозних, авторитетних громадян, але, на жаль, між ними не було ні одного правника-міжнародника. Тоді не заторкнено правового боку справи, як також не заповнено цієї прогалини після цього. Опінію державного департаменту піддано критиці тільки в двох англомовних статтях в «Юкрейніен квотерлі».

На жаль, не засягнуто думки ні одного американського правни-

ка, не зважаючи на те, що за позитивною опінією в цій справі не треба було далеко шукати. Старий та поважний Кінсі Врайт, один з передових американських юристів-міжнародників, писав у 1950 році в «Американ джорнал оф інтернешенел лав» (стор. 548-559):

«Прийняття до ООН самозрозуміло означає куди більше, ніж визнання державності, бо до прав та обов'язків держави, які випливають із загального міжнародного права, воно додає членські права та обов'язки на основі Хартії; із статей 2(1) і 4 ясно виходить, що ООН вважають кожного члена суверенним, з позицією, рівнорядною до позиції інших суверенних держав».

Велика шкода, що не використано опінії Кінсі Врайта десять років тому, і було б ще більшою непроценою шкодою, якби не виправлено цього занедбання тепер при обороні останнього законопроєкту Фарбштейна. Слід додати, що коли йдеться про з'ясування власної опінії або заініціювання публічного обміну думок, для Врайта відкриті сторінки «Американ джорнал-у» — у рубриці «Редакційні коментарі». Саме цей журнал найкраще підходив би для об'єктивного наукового розгляду спірного питання про міжнародноправну підметність України. Це найкращий сьогодні у світі журнал міжнародного права — серйозний і при доборі тематики далекий від академічного закостеніння; він розглядає в коротких статтях такі актуальні питання, як, наприклад, інцидент з літаком «Ю-2» чи карантин Куби; в ньому появилася довга стаття з-під пера Кінсі Врайта, присвячена правовій оцінці «Тижня поневолених націй». А саме про те йдеться, щоб на сторінках фахових періодиків продискутувати це питання, а не в стінах одного з бюр державного департаменту США чи іншого міністерства закордонних справ. Бо саме правовий аспект спірного питання надається для об'єктивної розв'язки.

Про політичні аргументи «за» чи «проти» можна б дискутувати до кінця віку, об'єктивно не довівши, по чієму боці правда. Можна, наприклад, доводити, що «порозуміння та взаємини з народами і націями, які прагнуть до незалежності» є «в інтересі миру у світі», як твердить Фарбштейн; але можна також аргументувати, що того роду взаємини з УРСР будуть джерелом для підозрінь СРСР, а слідом за цим приводом для безперервного напруження та різних інцидентів. Цей аспект проходить на площині політики (політичної практики, а не політичної науки), і тому не можливо застосувати тут наукову методу, яка дозволила б дійти до об'єктивної розв'язки спірного питання. Зате таку можливість насуває правничий аспект завдяки застосуванню юридичної методи, яка уможливило розв'язку спірних питань на площині практичній (арбітраж, Трибунал міжнародної справедливості) чи теоретичній, науковій.

Це не означає, що кожне юридичне питання дає єдину можливу розв'язку (подібно, як «два двічі є чотири») і що такий недолік не є монополією права та юридичних наук. Не думаючи запускатися в гносеологічні дигресії, нагадаємо, що від таких недоліків не вільні

навіть точні науки; вистачить згадати довготривалий спір між прихильниками молекулярної і атомарної теорій. Трудніша розв'язка спірних питань у природничих науках з огляду на складне зазублення безлічі причинових відношень; ще трудніше в суспільних науках, де ще виступає неможливість втиснути людську волю в закони кавзальности.

Існували зусилля (зокрема т. зв. «віденської школи чистого права») запевнити праву та юридичним наукам подібну прецизність, що її має, наприклад, геометрія, автаркізуючи право та ізолюючи його від складної соціальної дійсности, яку воно поряdkує. Але це означало відібрати праву здатність до виконання його специфічного завдання: розв'язувати незвичайно складні спірні питання, які постійно виникають у співжитті людей та людських спільнот.

У прогиставленні до внутрішнього права міжнародне право не є «герметичне», тобто не дозволяє на розв'язку всіх спорів, які виринають між державами. Частина цих спорів допускає політичну розв'язку шляхом двобічних переговорів або з участю третьої держави, і тільки мала кількість їх надається до правової розв'язки шляхом присуду арбітра чи Трибуналу міжнародної справедливости. З останніх деякі насувають єдино можливу розв'язку, коли інші залишають ширший або вужчий маргінес, який допускає різні інтерпретації. Тому не всі присуди Газького трибуналу западають одногласно (подібно як у внутрішньодержавних колегіяльних трибуналах), при чому меншість обґрунтовує своє становище дбайливою правничою аргументацією.

Чи позиція державного департаменту США щодо засягу визнання УРСР є сильна або слаба, легка або важка для оборони, про це читачі можуть переконалися на підставі цієї статті. Тому ми не висловлюємо голословного погляду, коли вважаємо, що позицію державного департаменту не так легко оборонити і з погляду науки позитивного міжнародного права, і з погляду політики цього права. Ми не перебільшуємо ваги юридичних аргументів. Ми свідомі, що деколи доводиться посвятити норми позитивного міжнародного права, як також і поняття та закони, сконструйовані міжнародноправною наукою, коли цього вимагає національний інтерес. Але національний інтерес серйозний та наявний. Такий національний інтерес наказує, наприклад, втримувати стратегічну базу на Формозі за всяку ціну, навіть за ціну потоптання міжнародноправної засади ефективности, за ціну збереження фікції — ніби ефективна влада китайської держави має свій осідок у Тайпе, а не в Пекіні.

Але жадний національний інтерес США не наказує ламати спири на оборону доктрини «визнання для окресленої цілі», до речі, доктрини, шкідливої як для міжнародного ладу, так і для американського престижу.

**РОМАН ОЛІЙНИК: ТОВАРИШ «ЕНКО»
— БОЙОВИЙ ВЕРШНИК РОСІЇ**

Військовий журнал Армії Сполучених Штатів і Академії Генерального Штабу в Форт Левенворт, «Мілітари рев'ю», надрукував статтю українського публіциста д-ра Романа Олійника під заголовком «Товариш „Енко” — бойовий вершник Росії».*) Це вперше на сторінках цього важливого органу, що виходить англійською, еспанською і португальською мовами та є форумом для «вислову військової думки з наголошенням військової доктрини», появилася стаття українця на українську тему. Передруковуємо цю статтю в українському перекладі.

Редакція

Сьогодні, як і в минулому, самотній російський народ пошукує вірних приятелів. Протягом 14 і 15 століть росіяни зуміли протистояти монгольській навалі. Вони знищили Наполеонову силу і двічі відбили німецький «Дранг нах Остен». Вони збудували нову могутню імперію і розпочали підкорювати космічний простір. Однак ні панславізм царату, ні інтернаціоналізм радянських лідерів у цьому столітті не допомогли росіянам примирити їхніх сусідів, не допомогли їм придбати для Росії приятелів чи надійних союзників. Теперішній ідеологічний конфлікт з Китаєм ще раз зосередив світло на цій прадавній істині.

Віковий кривавий спір між Францією та Німеччиною здається вигасає, бо обидві суперниці, мабуть, усвідомлюють дедалі більше, що мирне співіснування між їхніми народами можна замінити тільки взаємним знищенням. Паралельний конфлікт між Росією і Польщею теж перетворився в «мирне співіснування», але це мир, в якому Польща не має іншого вибору. Жовтнева революція 1956 року наочно показала, що Гомулкові комуністи ще не віддали цілковито своїх сердець російським «братом».

Москва свідомо ненадійності польської дружельюбности. Приблизно те саме можна сказати і про інших сусідів та підневільних товаришів у Румунії, Угорщині, Чехо-Словаччині та Болгарії. Гаряча

*) Roman Olynyk, Ph. D., "Comrade ENKO — the Warhorse of Russia," *MILITARY REVIEW*, June 1964.

югославсько-радянська дружба воєнного періоду закінчилася болючим конфліктом, що тільки з трудом заліковується навіть тепер, одинадцять років після смерті Сталіна.

Доводиться ставити під сумнів і щирість відданості радянській справі навіть тих народів, які опинилися в обсягу внутрішньої сфери впливів Росії — українців, білорусів та балтицьких і кавказьких народів.

КОНФЛІКТ У ВНУТРІШНЬОМУ КОЛІ

Протягом 300 років українці були виставлені на пропаганду «братання» з боку росіян. Катерина II, застосовуючи режим варварського гніту, водночас закликала українців, щоб «не дивилися, як лісові вовки», на її російських підданих. Сталін винайшов спеціальний офіційний жаргон для восхваляння «російського народу», як добродійного джерела всіх матеріальних і духовних благ-дарунків для України.

Не зважаючи на всі ці зусилля, пересічний житель України сьогодні свідомий того, що тільки хитрість і сила були тими засобами, які завели Україну на орбіту Росії. У середині 17 століття росіяни байдуже приглядалися, як український народ кривавився у боротьбі проти поляків і татар. А згодом, щоб забезпечитися на випадок українського повстання, вони спільно з польською феодальною республікою поділилися українською територією. І знову, 1923 року, чотирилітню УРСР, засновану на базі Ленінової обіцянки про цілковиту й необмежену незалежність для українців, загнано в об'єднання з Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою, а незабаром позбавлено УРСР її реальних ознак суверенності.

Тільки завдяки своїй чисельності українці пережили Сталінову нищівну політику. Прем'єр Хрущов заявив це 1956 року, засвідчуючи таким чином знову той факт, що росіяни не можуть довіряти навіть своїм найближчим сусідам, які є також їхніми своєрідними родичами. Понад три століття наростали дедалі більші почуття недовір'я і підозріння, ненависти і погорди між цими двома народами, які — мабуть, більшою мірою, ніж будь-які інші народи Східної Європи — мають певні спільні інтереси і повинні б навчитися співіснувати та співробітничати, якщо вони хочуть пережити термоядерну епоху.

НЕ ЛИШЕ КАНЧУКОМ

Мабуть, врешті усвідомивши цей факт, радянсько-російське керівництво правдоподібно пробує зформулювати нову тактику, щоб при її допомозі здобути більш добровільну підтримку українців. Давно належні українцям користі пропонують їм тепер. Паперові властивості української суверенності зміцнено участю УРСР в Об'єднаних Націях та дещо розширеними повноваженнями її делегацій у різних агентствах і установах ООН. Українці розпочинають виконувати

ти в СРСР роллю, дещо схожу на роллю шотландців, які «керували британською імперією». Стейкий товариш «Енко» (як це популярно звуть українців від типових закінчень у їхніх прізвищах) дедалі більше впливає на справи всієї радянської імперії.

Зростання цього впливу не можна пояснити виключно численністю українського населення та розвитком економіки України. Росія сьогодні вже не залежить від ресурсів суміжних країн, бо вона розвинула власні багаті ресурси і спорудила могутню індустріальну мережу в Європі та за Уралом. Україна, як окрема республіка, корисна Москві як зв'язкова ланка між Росією та новими сателітними державами: Чехо-Словакчиною, Угорщиною і Румунією. Але найважливішим фактором є те, що Україна переважлива для Росії як резервуар вишколеної і можливої до вишколення людської сили.

До речі, українці це традиційні будівничі імперій у Східній Європі. Адже перша східноєвропейська імперія, що простягалася між Чорним морем та Фінською затокою, мала свій центр у Києві, столиці сучасної України. Польська фєвдальна держава 16 століття досягла вершка своєї могутності після того, як вона сприйняла в лави своєї родової аристократії найосвіченіші та найбагатші роди України та Білоруси. Українці відіграли передову роллю в європеїзуванні царської Росії 18 і 19 століть.

Багато західноєвропейських спеціалістів у галузі советознавства не добачають українського вкладу в зростаючу військову силу Росії. У 17 столітті росіяни зуміли відтиснути турків з північного узбережжя Чорного моря щойно після того, як запевнили собі співпрацю українських козацьких полків. Російський прорив через Балкани 1877 року довершив український генерал І. В. Гурко. Генерал Р. С. Кондратенко успішно організував оборону Порт-Артуру в російсько-японській війні 1904–05, і тільки після його загибелі бездарний комендант тієї фортеці здав її японцям.

Єдину справді оригінальну операцію в цій війні провів ген. А. В. Міщенко, який з 6 000 козаків прорвався на тили японців і знищив їхню комунікацію у глибині на 160 кілометрів. Останній російський наступ у першій світовій війні був взагалі можливий тому, що українські полки не були розкладені комуністичною пропагандою і ще тоді зберегли військову дисципліну.

Поряд з цим українці дали великий вклад у революційний рух. Желябов, успішний організатор атентату на царя Олександра II, і цілий ряд визначних соціалістів-революціонерів були саме українцями, які розчарувалися «органічним підходом» ліберальних кіл до визволення українського народу.

Повстання на броненосці Чорноморської фльоти «Князь Патомкін» організував Олександр М. Коваленко. (Він помер минулого року в Женеві, де колись працював як член дипломатичної місії Української Народної Республіки.) Перший головнокомандуючий Ленінових збройних сил перед Троцьким був М. В. Криленко, без співпраці

якого моряки Балтицької фльоти і вояки південно-західного фронту ледве чи підтримали б жовтневу революцію.

БОЙОВИЙ ВЕРШНИК РОСІЇ

Були ще інші українці командирами за радянського революційного і міжвоєнного періодів, в тому числі такі військовики, як К. Є. Ворошилов і Семен К. Тимошенко; це лїльки доводить, що товариш «Енко» все ще залишається бойовим вершником російської імперії.

У перші місяці німецького походу на схід 1941 року українці разом з іншими національностями СРСР (в тому числі було теж багато росіян) масово здавалися в полон і цим заявили свій протест проти нужди радянської системи життя та проти тягарів російського централізму. Для них німці виглядали як представники західноєвропейського прогресу і вольностей. Та незабаром вони побачили, що їм неможливо пов'язатися з Західною Європою за посередництвом гітлерівської Німеччини.

ВОНИ ПОКЛАЛИ ОСНОВИ ПІД ПЕРЕМОГУ

Саме тоді німецький фельдмаршал фон Павлюс, коли він добився до Сталінграду, переконався, як знаменито уміють українці воювати. Український радянський ген. А. І. Єременко командував Сталінградським фронтом у 1942-43 роках. Українці були на командних постах уздовж Дону наприкінці 1942 року, коли німцям і їхнім союзникам завдано нищівних ударів. Коли ж найкращий німецький стратег фельдмаршал Ерїх фон Манштайн перебрав керівництво заходами по звільненню Шостої армії фон Павлюса з оточення, його зусилля розбив ген.-лейтенант Родїон Я. Малиновський, тепер маршал і міністер оборони СРСР. Таким чином покладено основи під знищення німецьких військ у Сталінграді.

За німецькими фронтовими лініями діяли партизани, керовані та підтримувані переважно українцями. Глибокий рейд від ріки Прип'яті до Карпат у 1943 році був ділом українського партизана С. Ковпака. Зате Українська Повстанська Армія (УПА), націоналістична українська збройна формація, протиставилася німцям і комуністам до 1944 року, а опісля вигримувала люгі удари сталінських збройних сил аж до 1953 року. Завдяки їм радянські власті були примушені до тактичного відступу на різних царинах радянського життя на користь українського народу.

Коли українці, як, наприклад, Малиновський (міністер оборони СРСР) чи Кирило Москаленко (командир ракетних збройних сил СРСР), добиваються на командні позиції в Радянському Союзі, вони є показниками природного тиску українців — їхніх прагнень до визнання їхнього вкладу в імперію. Це водночас відзеркалоє залежність тієї імперії від українського резервуару спеціалізованої людської сили.

Бо українці водночас здобувають впливові місця й на інших ділянках. Обраховують, що українці становлять принаймні третину тренованого персоналу в галузях технології, досліджень і науки.

Росіяни переважно покладаються на українців у перебудові Казахстану, як фортеці проти комуністичних китайців з Сінкіянгу. До речі, більш революційні елементи з-поміж українців засилають туди для розвитку просторих і незалюднених «цілих земель».

В історичному відношенні європеець, який розглядав російську «загадку», завжди був схильний до помилкових висновків, як і ми сьогодні. Наполеон не зумів усвідомити користей з підтримки української справи проти Росії, яку підтримку пропонував йому його істамбульський посол. Коли Гітлер відмовився визнати політичні прагнення українців, він просто загнав їх у табір своїх гнобителів.

Однак росіяни не можуть знехтувати українцями в своїх розрахунках. Товариш «Енко» став незамінним, хоча час від часу він може бути в неласці та може стати настільки підозрілим (в очах росіян), як був за Сталіна.

У наших вивченнях радянських дій, мабуть, недоцільно було б виключати товариша «Енка» і з наших калькуляцій. Коли тільки «російські» делегації переговорюють у Об'єднаних Націях чи на конференції Варшавського Пакту; коли радянські інженери й техніки появляються на будівельних ділянках Індії, Куби, чи Єгипту; коли дипломатичні місії висилаються до Румунії, Угорщини або Чехо-Словаччини, щоб там виконувати «дружній тиск» на їхні уряди, тоді, мабуть, доцільно буде обміркувати питання: скільки серед них є українців? І далі, до якої міри український націоналізм знайшов задоволення та інтегрувався в будівництво імперії «старшого брата»?

Хто вмітиме визначити докладно та пояснити новочасними термінами прадавні прагнення товариша «Енка», той відкриє прецінний ключ до «схриньки Пандори» з слабостями Росії.

СПОГАДИ

ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА: СЛОВАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ У СЕРПНІ 1944

Минуло саме 20 років від вибуху словацького повстання. Чому воно вибухло, важко відповісти. Очевидною є тільки паралеля до повстання варшавського. На тлі другої світової війни словацьке повстання є подією майже другорядною, тому відповідь не така вже важлива.

Я мав нагоду пережити фрагменти повстання безпосередньо, з перспективи втікача з України, опинившись цілком випадково між двома фронтами, і думаю, що мої спостереження віддають характер цього повстання досить вірно.

У другій половині серпня 1944 я їхав у малій групі втікачів на захід. Мій однокінний віз поволі постукував по асфальтовому шосе в напрямі на Попрад. Стояла прекрасна погода, а повний спокійного настрою краєвид із засніженими Татрами на півночі мало що не велів забути втечу. Тільки неприхильні, деколи навіть ворожі питання словаків: «Проч утікаєте?» — нагадували нам, яка це пора. Здається, що найкращим дипломатом у нашій групі була моя дружина, яка відповідала словакам коротко: «Переконаєтеся самі, чому». Я з свого боку залишив всілякі спроби з'ясувати наше становище, бо аргументи, такі зрозумілі нам усім, не робили найменшого враження на словацьке населення.

Наш перший нічліг на Словаччині мав місце в коменданта місцевої жандармерії в містечку Любовна. Ми просто заїхали на його подвір'я, заявивши, що ніхто не хоче прийняти нас до себе. Моя досить добра чеська мова зробила на нього, мабуть, корисне враження, в чому я пізніше таки конкретно переконався. Наступний нічліг, як і всі дальші, був або в німецьких колоністів, або в угорців — з угорськими графами включно. Місцеве німецьке населення приймало нас без будь-яких питань і в сумному настрої: воно мало зрозуміння для нашої долі і, мабуть, передчувало своє погане майбутнє. В угорських дворах ми ночували двічі, але там ми зустрічали радше зацікавлення нашими кінями, ніж нами. Наш останній нічліг — уже після «повстанських пригод» — мав місце в якомусь замку, вже перед самим угорським кордоном. До нас вийшов тоді сам власник і, привітавшись з нами та запитавши, куди ми їдемо, запросив до себе ночувати. Коней приміщено у розкішній стайні, а нас — менше розкішно в чистих кімнатах для двірської служби. Наступного ранку

до нас прийшов економ і казав брати для коней фуражу, скільки потрібно і скільки влізе на вози; але про молоко для дітей «забули». Так ми й поїхали далі. Один раз ми ночували у поляків — десь недалеко оселі Списька нова вес. Це — була ніби якась велика економія; люди в порівнянні до оточення були дуже бідні, але надзвичайно ввічливі, хоч знали, що ми не поляки.

Ми посувалися на захід повільно, бо словацька жандармерія пускала людей тільки малими групами. Вже був кінець серпня, як ми отаборилися за кілька кілометрів від Попраду. В місті я продав наші обидва вельосипеди, щоб мати словацьку валюту. Молода людина, що на цьому зробила зі мною добрий інтерес, зрадила мені із щирого серця, що «сьогодні о шостій годині починається повстання проти німців». У місті я не бачив ні одного німецького вояка. Мій «приятель від вельосипедів» порадив заїхати до нього, де ми могли бмо перечекати перші неспокійні дні. Я був іншої думки: там, де стріляють без моєї участі, краще так не вештатися. Я заалярмував нашу групу, і ми подалися негайно в південному напрямі, бо шлях на Ружомберок, як повідомив мене мій попрадський знайомий, уже перерваний.

Ми їхали добрим шляхом у напрямі на Вернар — Червона скеля. Треба було проїхати провалом через Ліптавські гори на Рудогори. Вже була ніч, і тому я підганяв нашу групу до поспіху. Щоб дати приклад, я сам вирвався наперед, залишивши дружину та дитину під опікою приятелів, які в своєму фіякрі мали дещо більше місця. Я доїхав якраз до провалу, як ззаду показалися світла рефлекторів автомашини. Я спинився з своїм возом на повороті дороги; автомашина минула мене, не затримуючися. Не зважаючи на темноту, я спостеріг в авті людей у мундирах. Десь далеко в лісі чути було постріли. Так виглядала моя зустріч із словацьким повстанням — самотно в лісі.

Минув деякий час, як мене дігнав фіякр мого приятеля зі Львова. Мій приятель та моя дружина були перестрашені і не хотіли вірити мені, що автомашини не затрималася коло мене — в машині були жандарм, умундирований словацький повстанець і радянський парашутист, шофер був цивільний. Цей патруль затримав нашу групу. Чоловіки (їх було три) якось сховалися у кущах, а жінки випросилися. Дещо підхмелений жандарм заспокоював мою дружину, пробуючи безуспішно зняти персні з її пальців. Радянський парашутист був цілковито п'яний і, на щастя, з автомашини не виходив. Коли вони довідалися, що «провідник групи» знаходиться попереду, парашутист наказав здоганяти мене. Припускаю, що він або устиг заснути в авті, або вони справді не помітили мене на повороті дороги.

Ми їхали аж до полудня наступного дня в напрямі до угорського кордону — на Червону скелю та Добшину; далі не могли, бо і коні,

і ми були втомлені. При шосе, де була мала оселя з рестораном «Ладова яскине», ми затрималися на довший відпочинок, бо околиця була, як здавалося, спокійна. Тут ми мали черговий досвід з місцевими людьми: в ресторані не гордили нашими грішми і продавали нам усе, що потрібне; зате управитель порожнього відпочинкового будинку дозволив нам приміститися не в кімнатах, а на відкритій веранді. Він також не хотів продати нам сіна для коней, хоч недалеко стояло кілька копиць. Увечорі ми набрали сіна, скільки нам було потрібно. Незабаром прийшов до нас управитель лісу, як то кажуть, «з писком». Я заспокоїв його більш-менш так: ми можемо навіть зрозуміти, що відмовляють допомоги людям, бо, мовляв, у наш час людина не важить багато або таки нічого, до того ми, як утікачі, не можемо рахуватися їхніми приятелями; але в чому винні коні, які ні до війни, ні до евакуації, ні до інших людських заходів жадного стосунку не мають; ми не можемо спокійно дивитися на наших голодних коней, тому братимемо сіно там, де воно є; ми готові за сіно заплатити. До таких аргументів я ще додав, що моя дитина вже декілька днів не бачила молока, «але дитина може витримати, а кінь ні».

Мій інженер-лісовик відійшов, мабуть, засоромлений. За деякий час він повернувся з відерцем, повним молока, і заявив нам, що можемо брати стільки сіна, скільки нам потрібно, але платити не мусимо.

В лісі, окремо від інших хат, стояла чепурна вілла. Тут жила молода жінка — графиня, як сказали нам. У неї ховався молодий чоловік, який, як виявилось пізніше, був євреем. Увечорі вона прийшла на нас «подивитися». У розмові з нею я не промовчав докірливих коментарів на адресу «гостинности» місцевих жителів. Наступного дня вона знову прийшла на розмову і запросила мою дружину та мене до себе на чай. Там ми познайомилися з її приятелем, який ховався в неї. Вони обоє робили враження досить заляканих людей — видно було, що й вони (як усі на Словаччині) чекали приходу більшовиків. Я з'ясував вічливим господарям, чому ми втікаємо і що, очевидно, розумію їхню трагічне, критичне становище, але також з приходом більшовиків їм не буде рожево. Вони не будуть переслідувані расово, але їхня доля, як «ворогів народу», дуже незавидна. А втім вони це все самі побачать. Ми провели приємне пополудні в культурній розмові та «політикуванні». Із смаком влаштований сальон і не насторожені проти нас люди дозволили нам забути гірку дійсність.

Але сталося інакше. Наступного дня увечорі до оселі приїхала вантажна автомашинка з умундированими словацькими вояками і цивільним комісаром. Всі мали червоні стрічки на рукавах. Комісар заявив нам, що мусить зробити обшук. Нас, чоловіків, поставили в ряд, а вояки скерували на нас свої рушниці. Вояк, що стояв проти мене, притиснув навіть цівку до мого живота. Ситуація була гротес-

ково-трагічна. Я знову покористувався чеською мовою, звертаючися до свого конвойника такими словами: «Вем ту пукавку». На диво мій сторож не тільки не обрушився з приводу такої фамільярності, але усміхнувся і децю відступив із своєю рушницею. Я нагадав собі часи Закарпаття з 1938-39 рр., коли багато словаків приймало чеську мову як виклик.

Наші вози зревізовано якнайдокладніше. В мого приятеля забрали весь запас санітарного матеріялу, мовляв, він придасться повстанцям. Наших приватних речей на возах не рушили. Комісар узяв мене набік і заявив приблизно таке: йому відомо, що ми українські втікачі і що нам найкраще їхати на Угорщину; він хоче допомогти нам, але ми мусимо розділитися — жінки поїдуть автом, а ми, чоловіки, возами під сторожею; на партизанських заставах ми мусимо мовчати, і тільки він говоритиме за нас; до угорського кордону не далеко, всього кілька годин їзди, а на Угорщині будемо вже вранці. Я мав карту і знав, що до угорського кордону коло 40 кілометрів і що їзда вночі не легка. Тому я відповів йому, що наші коні втомлені, і ми вночі їхати не можемо; що жінки залишаться з нами, бо ми не дуємо розділятися. На цьому й погодилися. Ми між сторожею — без дозволу сісти, наші біля нас. Нам усім було ясно, що ми опинилися у великій небезпеці і що комісар не знав, як поводитися з нами перед своєю ескортою. З оселі не було видно нікого.

В такій ситуації прийшла цілком несподівана розв'язка. На шосе затримався більший відділ словацької регулярної армії. Це була одна сотня в силі близько 150 вояків з важкими кулеметами та гранатометами. Сотня відпочивала. Очевидно, що небуденний вигляд цивільних під охороною вояків з червоними нарукавниками зацікавив командира сотні. Він підійшов до нас у супроводі кількох своїх вояків, озброєних автоматами, і запитав комісара, що це все означає. Я скористався нагодою і з'ясував йому нашу ситуацію, попросивши його взяти нас під охорону війська. Ми розмовляли збоку, так що інші не могли чути нас. Поручник був схвильований і сказав: «Повстання проти німців почалося у фатальну годину. Перше, що треба зробити, — це зліквідувати всіляких доморослих комісарів з червоними нарукавниками». Сотня не мала червоних стрічок на рукавах. Поручник сказав, що йому цей комісар добре знайомий; що він мав «прекрасну» систему конспіруватися перед німцями — працював у гестапо як «муж довір'я». Поручник не може відкрито нічого зробити проти цього типа, але він дає нам одну раду — не рухатися з місця. Люди комісара можуть тримати нас під сторожею, але вони не можуть нам зробити нічого злого, поки тут перебуває його з'єднання, яке не залишить свого місця постою, як довго цей комісар є тут. Його з'єднання мусить не пізніше десятої години відмаршувати, але він переконаний, що комісар зникне раніше. Він не може, на жаль, нічого більше сказати, але ми будемо опісля цілком у безпеці. Так і сталося. Вже було цілком темно, як наша сторожа та комісар десь

зникли. Незабаром після цього відійшла також і сотня вояків. Вже було після десятої години вечора, як до нас прибіг лісничий з вісткою, що німці зайняли Пусте поле і що вони кожної хвилини можуть повитися в нас. Аж тепер стало мені ясно, чому словацький поручник був такий певний, що після десятої години нам не загрожуватиме жадна небезпека, що комісар мусів забратися скоріше, ніж його з'єднання.

Ми не могли залишатися так близько коло дороги. Тут могло дійти до бою. Ми не знали сил німців, але словацька військова частина була добре озброєна і настільки сильна, що могла ставити успішний опір саме в терені, де ми були. Ми негайно «евакуювалися» до лісу, де біля льодової печери був літній павільйон для туристів. Ми сховали наших коней у гущавині, досить далеко від дороги, а валізи винесли на гору. Це не була легка робота. Але я пам'ятав давню засаду цісарсько-королівської армії «схритися і в порядку відступати». Здається, що також інші люди мусіли ховатися, бо до нас на гору прийшли графиня та її приятель; вони боялися залишатися самими. Ми погостили їх таборовим чаєм.

Вранці я зійшов в долину до коней. Почувши гуркіт моторів автомашин, я сховався за найближчу хату; там знайшли мене німецькі вояки. По шосе їхала німецька моторизована частина з тяжкою зброєю та «ракетницями» («небельверфер»). Не знаю, чому саме «небельверфери» мали бути придатні для боротьби з повстанцями. Припускаю, що йшлося про частину, яка просто була під рукою, і її кинено проти повстанців. Німецький офіцер порадив нам не підходити надто близько до дороги. Після короткої затримки моторизована частина подалася далі в напрямі на Червону скелю. За деякий час можна було чути відгомін бою — кулеметні серії та вибухи гранат. Решта дня пройшла спокійно. Ми всі повернулися до нашого місця постою.

Також наступний день пройшов спокійно. Третього дня після приходу німців наші нові знайомі з вілли попросили нас привезти їм з найближчої залізничної станції зерно для курей. Такими буденними турботами жили люди в час повстання та війни. Ми добре заприятзнилися з графинею, тому я погодився виконати її прохання, хоч воно було для мене досить дивовижне. Ми поїхали втричку: лісничий, один побережник і я, як фірман. Ми не доїхали далеко, бо нас затримала словацька застава. Було ясно, що німці «очистили» тільки шлях, а повстанці залишилися в лісах і знову заблюкували всі дороги. Вони перевірили лісничого та побережника, а мене, як фірмана, залишили в спокої. Ми мусіли завернути, і так ми опинилися між двома фронтами — з другого боку, у напрямі на Пусте поле, були німці.

На місці нашого постою ми просиділи спокійно два дні. Жадних пострілів не було чути. Одного ранку прийшли до нас два озброєні

повстанці і попросили дати їсти. На мою заувагу, що тут є багато місцевих людей, які можуть їм дати харчі, повстанці відповіли, що ніхто нічого не хоче дати. Я здогадався, що повстанські вояки походять з цієї околиці і тому не хочуть брати силою. Але хто його знає? Ми поділилися з повстанцями нашими скромними запасами хліба та кави. Вони подякували нам і, як казали, пішли в ліс. Думаю, що пішли додому.

Знову проминув один день. Незручно було залишатися на місці. Але куди їхати? На лихо втекли нам два наші коні. Разом із львівським приятелем я пішов шукати їх за слідами, що не було трудно, бо були тільки дві можливості — або на Пусте поле, або на Червону скелю; справді туди вели сліди. На словацькій заставі з-перед кількох днів не було нікого. Після дощу попереднього дня сліди копит були добре видні. Несподівано сліди загубилися, але я йшов далі гірським потоком, бо це було єдиною можливістю також для коней, а ліс обабіч був дуже густий. Я дійшов до поляни, але ні коней, ні слідів від кінських копит не знайшов. Я мусів повернутися ні з чим. Несподівано з-поза дерев виринула група умундированих повстанців — коло 20 людей. Вони не були дуже бойовично настроєні, а їхній командир, офіцерський аспірант, випитав мене про німців та про бої. Я оповів все, що знав, підкресливши при цьому, що радше здогадуюся, ніж знаю. Повстанський командир наказав мені провести групу до найближчого потоку, бо люди дуже спрагли; він пояснив, що вони мусять перейти шлях, і для цього я повинен простежити, чи шлях пильнують німці. Я узгіднив з командиром, що йтиму далеко попереду та насвистуватиму відомі в той час танкові мелодії, і коли несподівано урву, вони мусять сховатися, бо це буде знаком, що німці є близько. Так ми дійшли до шосе, де натрапили також на потік. Вояки кинулися пити воду, командир пильнував. Мені було дивно, що повстанці без будь-якого забезпечення гуртом подалися до потоку: на шосе, ніби журавель на одній нозі, чатував я, а командир — на другому березі потоку з пістолем у руці. Не знаю, чи пістоль був призначений для німців, чи, може, для мене. Коли вояки згасили спрагу, до потоку підійшов командир. Всі перейшли на другий бік шосе. Потиском руки командир подякував мені за послугу. Я висловив йому свою думку, що вони не поводяться обережно, не по-вояцьки, і то близько коло ворога. Він гірко засміявся і, перейшовши на жіжковський діалект «чече», сказав, що для його людей повстання закінчилося, бо в них немає набоїв і не знати, де їх можна б дістати; єдиний вихід — втекти додому; найприємнішим спогадом про повстання залишиться в нього зустріч зі мною; він також студював у Празі. Сьогодні — продовжував він — повстання здається йому кошмаром; хто і чому дав наказ до повстання, йому важко сказати, був наказ піти в ліс, але ніхто не подбав про харчі, до того, в лісі не кожного дня можна знайти навіть води до пиття; люди тримають-

ся його, бо думають, що він знає більше, ніж вони самі, але вони вже не спроможні воювати.

Я пішов, прибитий такими думками словацьких повстанців не менше, ніж втратою коней. Тоді прийшло мені на думку просто кликати коней. Мій кінь називався «Міна», і я почав так кликати по лісу. Несподівано заїржав у ліщині кінь. Це — була моя Міна. Здається, що моя шкапа не була менше зворушена, ніж я: ми просто розцілувалися. За Міною прибіг другий кінь. На radoщах ми повернулися до нашого табору. Я не говорив багато, але давав зрозуміти, що з мене не абиякий Карл Май.

Нам не було чого довше залишатися на повстанському терені. Наступного дня ми поїхали в напрямі Пустого поля, де сподівалися перейти німецькі лінії. Я йшов коло воза і розмовляв дуже голосно, мало що не кричав. Перед Пустим полем з-поза скелі появився німецький підстаршина і грізно запитав мене, чому я галасую і чи не знаю, що таке війна. Я відповів, що роблю це тому, щоб мене почули і не стріляли. Підстаршина заспокоївся і запитав, чи не відомо мені, що «німецькі вояки на цивільних не стріляють». Уже був вересень 1944, і, може, він говорив тоді правду.

Ми повернулися до Попраду тією самою дорогою. В місті було багато німецьких вояків. Крамниці в середмісті були розбиті та пограбовані. Я зустрів свого «вельосипедного знайомого», який два тижні тому повідомив мене про вибух протинімецького повстання «о шостій годині вечора». Він сказав мені, що не таким уявляв собі повстання. Він підкреслив, що грабування сконцентрувалося передусім на годинникарських крамницях. Але такі речі ми бачили також деінде. Колишне революційне гасло «грабуї награбоване» змінилося на — «давай часи».

Того ж дня ми поїхали контрольованими вже німцями шляхами в напрямі на Угорщину. До Кошиць ми прибули після трьох днів без будь-яких пригод. Словацьке повстання було вже за нашими плечима, і ми не були цікаві, як воно розгортається далі. Перед нами стелився ще довгий шлях: через Будапешт назад на Словаччину — цим разом до Братислави. Тут усе було, «як у Бога за плечима»; навіть у словацького населення не можна було спостерегти якогось зацікавлення повстанням. Крамниці були повні всілякого добра. Все, що завгодно, можна було тут купити. По місту крутилося багато наших земляків, а серед них майже «половина українського Львова». Від декого з-поміж них я почув їхні спостереження та враження з повстанських теренів. Усі були згідні, що словацький народ стояв пасивно збоку і що самі вислови симпатії не могли ні в чому допомогти повстанню.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ЛЕВ БІЛАС: ГУТЕНБЕРГ І ФЕДОРОВ

I

1. СЕРЕДНЬОВІЧНА ЕВРОПА

Під кінець першого тисячоліття в середньовічній Європі панував соціальний лад, в якому існували дві категорії людей, що різнилися між собою, як небо і земля. Одні були вільні, і їм належала вся земля, все рухоме й нерухоме майно. Другі були тільки складовою частиною цього майна.

Цей порядок речей не був випадковий, а походив з того, що для життя треба було продукувати поживу, бо не існувало іншої «продуктивної» праці. Оминути цей закон могли тільки ті, хто, маючи монополію на виконання військової і разом адміністративної функції, могли змусити продуцентів хліба працювати на них.¹⁾

2. ПОСТАННЯ МІСТ

Цей суспільний лад (який умовно будемо називати феодалізмом) почав виявляти перші тріщини в X столітті у Північній Італії, а трохи згодом у Фляндрії. Тут, насамперед у прибережній смузі, а трохи згодом в її заплілі, почали творитися людські скупчення, мешканці яких працювали виключно в торгівлі, спочатку з вище економічно розвиненими країнами Сходу. Ці торговельні осередки швидко почали притягати до себе ремісників, які дістали тут можливість прожитку з виробництва товарів, які вони продавали торговцям. Скоро, як гриби по дощі, у заплілі цих портових міст стали виростати нові осередки, населення яких включалося в продукційний та торговельний процес. З поближких територій напливала сюди переважно закріпачена люд-

У цьому році в СРСР відзначають 400-ліття появи першої друкованої книжки в Москві — «Апостола» Івана Федорова, при чому скрізь підкреслюється піонерська роль Федорова в українським та білоруським друкарстві. В пропонованій статті автор намагається знайти властиву перспективу для оцінки цього факту.

¹⁾ Щоб виопуклити суть феноменів, про які нам ідеться, трактуємо заторкнені тут питання дещо схематично й не входимо в подробиці чи відхилення від головної розвесої лінії.

ність, бо, як казала німецька приповідка, «Die Stadtluft macht frei»: нові мешканці міст, проживши в них деякий час (переважно один рік), ставали вільними людьми.

Вільними тому, що сюди не сягала влада «февдалів», їх недавніх панів. Очевидно, це сталося не без опору з боку останніх. Спочатку доводилося містам свої права, що були власне привілеями, винятком із загального кріпацтва, відстоювати. На успішність цього процесу (викристалізування спеціальних міських прав та імунітетів) склалися головню два моменти: а) Всі мешканці міста почували себе неначе однією сім'єю, знаючи, що вони здані тільки на себе й можуть тільки разом встояти проти решти ворожого світу, що розпочинався зараз за міським муром. б) Продукуючи й торгуючи, вони творили не лише певні матеріальні цінності, але й зв'язаний з цими цінностями новий світ, притягаюча сила якого дезорганізувала, підтинала й помалу перетворювала існуючий навколо февдальний світ.

Гроші, ставши головним цінностетворчим елементом, а не тільки підставою міського життя, — узалежнили від себе й февдальну аристократію, яка, не продукуючи сама, хотіла зберегти свої упривілеювані позиції, а рівночасно забезпечити собі відповідну пайку нових, випродукованих містом дібр. Тому що їх можна було дістати тільки від міст, аристократія мусіла йти їм назустріч, ставитися до них толерантно чи навіть сприяти їм. Згодом у більш відсталих, тобто не покритих ще сіткою міст, частинах Європи земельна аристократія сама стала засновувати міста, щоб створити собі джерело прибутків. Постання міст і народження буржуазії (це слово вживаємо тут у первісному значенні, позбавленому ідеологічної полемічної ноти часів французької революції, коли воно свідомо почало протиставитися новому постулятові «сітоуен») стали переломовою добою європейської історії. Країни, що покривалися густою сіткою міст (це були, після Північної Італії й Фляндрії, Північна Франція, побережжя полудневої, а далі Середуца Європа, що сполучала ці два центри між собою, головне річище Райну), змінiali повністю свій характер. Втягаючи все більше й більше й околичне сільське населення в орбіту свого грошового господарства, міста підтинали підстави господарства февдального, яке у висліді було там уже в XII-XIII століттях зліквідоване. В результаті кріпацтво перетворюється скрізь там у взаємини, побудовані на грошовій ренті, з якої живе володіюча землею аристократія, селянин стає більш або менш вільний.²⁾

Ставши де юре третім (побіч аристократії і духівництва) станом в тогочасному суспільстві, буржуазія посідала однак в ньому становище зовсім виняткове. Не так тому, що була вона єдиним продукуючим станом, бо продукувало (хоч і не визнане як стан) і селянство. На

²⁾ Реферуючи в цій частині статті загально тепер прийняті в західній науці погляди, вважаю за можливе обмежити до мінімуму посилання на джерела, яке зайво поширило б об'єм цієї статті.

відміну від селянства, буржуазія продукувала однак те для життя «не кінчене», що власне становить основу кожної цивілізації чи культури, яка є сумою всього того «не кінченного», що постає, коли примітивні фізіологічні вимоги вже задоволені. Понад те, буржуазія не була «станом» у понятті інших станів, а конгломератом поодиноких міст-республік, що стояли між собою в гострій конкуренції; вона була запереченням станового суспільства, в яке, під впливом самого існування буржуазії, перетворилося февдальне суспільство, дріжджами нового, зародком модерного світу. Тут, у містах, постає нове міське право, без якого розвиток міста був би неможливий. Цікавою його рисою є те, що воно не знає поєдинку, підставової категорії права февдального, а настоює на драконському покаранні злочинця, що провинився проти життя чи приватної власності. Тут витворюються нові форми адміністрації, самоуправи, політичного життя, які, попри усю недосконалість, є по суті формами демократичними. Буржуазія наладжує перші (в нашому розумінні) школи, шпиталі, старечі дома... І все це доводиться творити їй наново, не маючи для цього ніяких зразків, якщо не брати під увагу мрячних, літературних традицій античності.

3. ЄВРОПЕЙСЬКЕ МІСТО XV СТОЛІТТЯ

XV століття маркує новий етап у розвитку міст, який можна назвати «ранньокapіталістичним», сполучений, як звичайно кожний новий етап, з певними кризовими об'явами.³⁾

У цю добу німецькі міста, досі запізнені в розвитку в порівнянні з північноіталійськими й флямандськими, переживають свій золотий вік — дарма що їх політичне значення, після мілітарних поразок у боротьбі з земельною аристократією, меншає. Еней Сільвіо Піккольоміні, відомий гуманіст і подорожник (і пізніший папа Пій II), так підсумовує в половині XV століття свої враження з подорожей по Німеччині.⁴⁾

«Німеччина (до якої, треба пам'ятати, належала тоді теж Голляндія, частина Бельгії, Чехія, Австрія і номінально Швейцарія) ніколи не була багатшою й більш блискучою, як нині. Німецька нація є більша й могутніша, ніж яканебудь інша, і ми не розминемося з правдою, коли скажемо, що немає іншого народу, якому Бог показав би стільки своєї ласки».

³⁾ Слово «криза» вживається в СРСР, зовсім необґрунтовано, тільки в значенні безвихідної, катастрофальної ситуації. Тут воно вживається в його первісним і нормальним значенні: переходової і кульмінаційної точки розвитку певного процесу, в якій вирішується його дальший хід — або сюди, або туди (як «криза хвороби»).

⁴⁾ Aeneas Silvius, «Germania» (1457-58).

Багатство, яке мав Піккольоміні на увазі, завдячувала Німеччина містам. Тодішні міста (за винятком найбільших: Венеція, Париж, Брідж, усі поза межами Німеччини) були, з теперішнього погляду, малі: тільки кілька міст мало бл. 30 000 мешканців. Такі відомі й багаті міста, як Страсбург, Авгсбург, Франкфурт н. Майном, нараховували десь по 10 000 мешканців.

Міська буржуазія поділялася на «патриціїв», нащадків колишніх піонерів — торговельних підприємців і землевласників, яким належала лєвова частина міського майна, та «шпісбюргерів» (Spiessbürger — від їх зброї — списа, яким вони озброювалися у випадку небезпеки) — ремісників, згуртованих у цехах, які, раніше без права голосу в міських справах, на цю пору зуміли в більшості міст чи то захопити владу в свої руки, чи то добитися співучасті в міській самоуправі.

Буржуазія, як уже було сказано, розвиває свій власний стиль життя. Вона є не тільки письменна, вона вводить у всіх ділянках життя тип спеціаліста — від ремісника до ученого, для едукації якого створена сітка шкіл, до університетів включно. Вона погорджує неписьменним, прототипом якого стає «дурний селюх». Буржуазна культура є рівночасно лясцистична, і цим відштовхується від клерикально-аристократичної культури фєвдальної доби. Самозрозуміло, що вона ніяк не консервативна; навпаки, наскрізь новаторська, з нахилом до спекуляції й експерименту, щоб поправити і поліпшити своє становище і буття. Як це зформулював чільний філософ і науковець цієї доби Кузанус: «Все пізнання — це тільки мірення».

4. ГУТЕНБЕРГІВ ВІНАХІД

Винахід друку, чи точніше — типографії, над яким майнцький патрицій Йоганнес Генсфляйш цум Гутенберг працював понад десять років, належить до ряду відкриттів, що свідчать про глибоке технічне зацікавлення буржуазії XV віку. Недавні ревелюції радянських учених про сенсаційні винаходи «русских людей» та технічний пріоритет Москви XVI чи XVII століття над Заходом були призначені тільки на скріплення сердець власних, не обізнаних з технікою відкриття, громадян. Реально всі технічні винаходи були спричинені — при вродженій людській інертності — жадобою грошей і слави, починаючи від альхіміків, які чейже шукали не чого іншого, а золота, і цим дали початок хемії. Техніка постала з конкретних вимог щоденного життя. Конечність підвищити оборонність міст (а отже зберегти своє життя і майно) привела в XV столітті до нових відкриттів на полі фортифікаційної і зброярської техніки, що знову потягнуло за собою вдосконалення техніки гутництва: бл. 1429 року починає діяти над Сааром перша копальня вугілля, бл. 1444 діють в Зігерлянді перші гуті. З цього часу датуються перші проекти річкових дамб (для використання водяної енергії), конструюються уліпшені водні

помпи тощо, перші спроби освітлення міських вулиць, конструюють різні механічні іграшки, водограї, тощо.⁵⁾

У цьому контексті винахід Гутенберга посідає своє природжене місце. Гутенбергові йшлося (технічно) про розв'язку проблеми механічного копіювання рукописної книги, про «artificialiter scribere», як це в той час було зформульоване. Питання було складне й вимагало рівночасної розв'язки цілого ряду проблем. Те, що вже на початку століття постала була техніка ксилографії, яка полягала в різьбі на дереві, після чого цей дереворит, намазаний друкарською фарбою, відтискався на папір чи пергамен, не могло служити за вихідну точку Гутенбергового винаходу.

Тому що Гутенберг був за званням золотар і володів відомою тоді технікою відливу металів, виготовлювання сигнетів тощо, не дивує, що він почав експериментувати металевими черенками. Хоч як важливими були «рухомі черенки», суттєвою проблемою була конструкція апарату, який уможливив би продукцію безконечного числа однакових (щодо величини) типів і, тісно з цим пов'язане, винайдення металевого стопу, який цю відливну техніку уможливив би. Далі важливим було винайдення друкарської фарби, бо ті, що були тоді відомі, не надавалися до друкування металом. Врешті, конструкція відповідного друкарського преса.

Процесові акти Гутенберга свідчать про іншу, але не менш важливу сторону винаходу: про великі грошові інвестиції, яких вимагали багатолітні коштовні експерименти, поки винахідник дійшов до своєї мети. Витративши на них усе своє майно, Гутенберг мусів зичити гроші у інших «капіталістів», яких він, як свідчать акти, зумів переконати в тому, що «*es ein jor uskommen, so hant wir unser houbtgut*» (заки промине рік, наш капітал вернеться нам назад).

5. ПЕРЕДУМОВА ВИНАХОДУ ДРУКУ

Вищенаведені факти й зв'язки приводять нас до наступних висновків: винахід могла здійснити тільки людина не те що письменна, але освічена — вже через намічену мету винаходу; людина заможна, бо винахід вимагав поважного капіталовкладення, а отже можливості дістати кредит; людина добре обізнана з передовою технікою свого часу; цей винахід міг постати тільки там і тоді, де настала потреба механічної мультіплікації книг, тобто — де існував на книги відповідний попит та читаюча публіка, що була в стані та готова за книгу відповідно заплатити; в середовищі, отже, де друк міг приносити для друкаря зиск; де зиск був головним стимулом діяльності;

⁵⁾ Див. Friedr. Adolf Schmidt-Künsemüller, «Die Erfindung des Buchdrucks als technisches Phänomen». Mainz, 1951.

де людина була — правно і соціально — вільною. Отже єдиною в пізньосередньовічному західноєвропейському місті.⁶⁾

Останньою технічною передумовою поширення друку був папір. Очевидно, друкувати можна було і на пергамені, і Гутенберг, друкуючи свою 42-строфову біблію, крім паперових, надрукував ще 30 примірників на пергамені. Але коли з'ясувати собі, що на один примірник біблії (фоліант) пішло 340 овечих (чи телячих) шкір, а на згаданих 30 примірників 5 100, стане ясным, чому, якби не існувало вже тоді паперу, типографія не мала б перспектив розвитку. Алеж знову: хоч уже в XIII столітті постають в Іспанії й Італії перші в Європі фабрики паперу, а під кінець XIV століття перша фабрика («млин») у Німеччині, папір був ще в XV столітті дуже рідкісним і дорогим продуктом. Це видно вже з того, що в початках типографії міняли навіть один задрукований аркуш паперу (в початках типографії продавали книжки «на аркуші», не оправлені) за два чисті.⁷⁾ Причиною подешевіння паперу в другій половині XV століття був буйний розвиток ранньокапіталістичних форм текстильної промисловости (головне у Фляндрії), який привів до занепаду ткацький вовняний промисел, при рівночасному постанні попиту на білизну, яка робилася з рослинного волокна (головне з льону). Це зумовило появу в більшій кількості на ринку головної сировини паперового промислу, т. зв. «гадерлюмпен» (ганчірка, шмаття з виношеної одежі), аж до кінця 18 століття кінцевого для продукції паперу.

6. ЕКСПАНСІЯ ДРУКАРСТВА НА ЗАХОДІ

Згадані найважливіші технічні передумови дозволяють краще осмислити подивугідну експансію друкарства, для ілюстрування якої наведемо дещо з числових даних.

До кінця XV століття, отже за майже 50 років від появи першої друкованої книжки Гутенберга, було засновано в Європі у 260 місцевостях щонайменше 1 100 друкарень і надруковано коло 40 тисяч книг.⁸⁾ Якщо навіть прийняти, що 25% становили летючки, лишається 30 тисяч книг, наклад яких обчислюють на 6-10 мільйонів

⁶⁾ Вищесказане не треба розуміти як виключення всіх інших теоретичних можливостей, тільки як *terminus ad quem*. Коли б хто хотів, як протиаргумент, вказати на друк у середньовічному Китаї або Кореї, то якраз дальша доля цих винаходів засвідчує межі, дані винаходів друку в інших історичних констеляціях.

⁷⁾ Тому різниці в ціні між першими друками на папері і на пергамені не були великі: примірник біблії Гутенберга на папері коштував 40 гульденів, а на пергамені — 50.

⁸⁾ Цифрові дані запозичені переважно з праць німецького бібліолога К. Вемера (Carl Wehmer), опублікованих у *Zentrallblatt für Bibliothekswesen*, стаття: «Inkunabelkunde», річник 57, «Das Gutenbergjahrbuch» (головне: «Zur Beurteilung des Methodenstreits in der Inkunabelkunde», стор. 250-325, 1933).

примірників. Із цієї суми приблизно 79% появилися в двох десятиліттях 1480-1500: після переборення конкуренції переписчиків (які переважно перейшли до друкарського діла) та підвищення виробництва паперу.

Якщо йдеться про участь у цій продукції поодиноких країн, то понад 40% інкунабул (бл. 14 тисяч) появилося в Німеччині (включно з Голляндією, Швейцарією, Чехією); понад 35% (12 тисяч) в Італії; понад 17% (5 800) у Франції; далі йдуть країни Іберійського півострова (3% — бл. 1 000 книжок), Англія (1,2% — 400 книжок), Скандинавія, Польща, Угорщина.

Більшість друкарень мали ефемерний характер і не зуміли втриматися. По недовгому часі левина частина книжкової продукції скупчилася у великих містах — вузлових торговельних і промислових осередках. Так, із 41 французьких міст, в яких діяли в XV столітті друкарні, в Парижі появилося понад 3 500 друків, у Ліоні бл. 1 500, в Руані, Тулузі, Пуатьє і В'єн від 25 до 200 друків, а в 35 інших містах менше ніж 25 друків у кожному. Загалом у дванадцятьох містах Європи видруковано понад тисячу інкунабул; крім Парижу й Ліону, в шістьох німецьких: Кельні, Авгсбурзі, Ляйпцігу, Страсбургу, Нюрнбергу та Базелі й чотирьох італійських: Венеції, Римі, Міляні й Фльоренції.

7. ДРУКАР ЯК ПРОДУЦЕНТ

Як вище було з'ясовано, друкування книг вимагало поважного капіталу, яким більшість друкарів не диспонували і тому постійно боролися з фінансовими труднощами, що часто приводило до переривів у виробництві або навіть примушувало їх братися за інше діло. Вже тоді однак натрапляємо на справжніх «капіталістів» між друкарями; приміром, нюрнбержця Антона Кобергера, який скупчив у своїх руках 24 друкарські преси й затруднював до сотні друкарів. Він видав понад 200 різних, переважно грубесних фоліантів, між ними «хроніку» Шедела, ілюстровану понад 2 000 дереворитами. Йоган Кноблявх із Страсбургу надрукував бл. 300 книжок; Гайнріх Квентель із Кельну бл. 400 (щоправда, переважно невеликих об'ємом). Якщо йдеться про наклади, то рекорд тримали друкарі Венеції (яких під кінець століття налічувано щось до 150); замість дотепер 200-300 примірників, вони друкували часом 1 000 і більше, як, приміром, один з найбільш відомих тогочасних видавців, гуманіст Альдус Мануцій.⁹⁾

Ще раз повторюємо: блискавичне поширення друку в середньовічній Європі треба завдячувати в першій мірі жадобі зиску. Середньовічні друкарні друкували все, що потрапляло їм під руки, на-

⁹⁾ S. H. Steinberg, Five hundred years of printing, 1955, стор. 58, 72.

діючись, що воно «якось» продається; але, як часто виявлялося, цей оптимізм підводив.

Причини цього були різnorodні. Поперше, книжки були задорогі. При майже однаковій ціні друкованої та рукописної книги коло покупців обоїх мусіло бути приблизно однакове. Для маси буржуазії книжки все ще були предметом розкоші. Що ж до спекуляції на збут у колах аристократії й вищого духовенства, то не було враховуване повністю вродженого цим верствам консерватизму; того, що вони вважали книгу за предмет розкоші (замилування до дорогоцінних мініатюр, обкладинок тощо) або предмет культу.

Щойно подвоєння і потроєння початково малих накладів в останніх двох десятиліттях XV століття призвели до подешевіння друкованої книжки; дешевші книжки стали знову ж приступні ширшим колам покупців, головне тій буржуазії, що була промотором культурних рухів того часу: ренесансу, гуманізму, а згодом реформації. Але ж знову: збільшення накладів стало можливим тільки тому, що краще калькульовано нові накладі; і, ще важливіше, що буржуазія, а головне та її частина, що купувала книги, кращала квалітативно (і, очевидно, квантативно). До цього знову спричинялися все нові, засновувані по містах школи, головне університети. Так, у XV столітті число університетів у Іспанії й Португалії зросло від 7 до 12; у Франції від 9 до 18; у Німеччині від 4 до 15.

8. СКІЛЬКИ І ЩО ДРУКУВАЛИ

Як ми вище сказали, друкували все, що могло мати надію на збут. А взагалі середньовічна література (в найширшому значенні) знала не так уже багато книг. Пам'ятаймо, що найбільша фльорентійська бібліотека налічувала 1427 року всього 760 манускриптів, а бібліотека паризької Сорбонни цього часу бл. 1 700. Не диво, що видавничий балянс віку інкунабулів виносив небагато понад 2 000 позицій. При наявності коло 40 тисяч друків це означає, що майже всі книжки перевидавалися наново.

Щоб дати уявлення про зацікавлення цього віку (які відзеркалюють силкові відношення зацікавлених, а отже і соціальну приналежність покупців) наводимо з десяток найбільш почитних авторів та публікацій.¹⁰⁾

Безумовно до найбільш поширених книг належали шкільні підручники, а між ними т. зв. «донати» (від латинської граматики Емілія Доната, що жив у IV стол.) — короткі граматики для науки ла-

¹⁰⁾ Обчислення зроблені на підставі перших 7 томів «Gesamtkatalog der Wiegendrucke», що вийшли до війни (і, на жаль, не будуть продовжені, бо всі матеріяли комісії пропали в час німецького відступу перед радянськими військами).

тинської мови, які уже раніше репродукували ксилографічно.¹¹⁾ Відомими є 312 видань цієї книжки, наклад якої йшов, очевидно, сотнями тисяч, а то тим більше, що напевно далеко не всі наклади збереглися, бо шкільні підручники ніколи не належали до цінних і добре бережених книг. Відомо, що сам тільки Гутенберг надрукував 24 видання Доната.

Повних Біблій відомих є 126 видань, з цього числа 94 латинські, 3 єврейські, решта національними мовами, в тому числі 15 німецькою, а дві чеською. Частинних видань, головне видань Нового Завіту, було багато більше. До найбільш почитаних книг релігійної літератури належали ще «Наслідування Христа» Томи Кемпійського (99 видань) та твори Беція (Boethius) — 78 видань. І, очевидно, «часослови» (*bréviaire*), яких знаємо 418 видань. Про зацікавлення схоластично-філософічною літературою може свідчити, наприклад, 203 видань різних творів Альбертуса Магнуса; юридичною — 198 видань «*Corpus iuris civilis*» чи 190 видань писань Вартоломея де Саксофerrато (відомого юриста XIV стол.); історичною — видання 27 різних хронік.

Спеціальний інтерес збуджувала література клясична. Байки Езопа були перевидані 70 разів; т. зв. «*Disticha Catonis*» — 135 разів (з них 69 латинських видань); різні твори Ціцерона загалом 334 рази. Не набагато поступилися їм популярністю твори «модерних» письменників: Боккаччо — 75 видань, Себастьян Брант — 63; ну і, очевидно, Еразм Роттердамський, який виходить уже однак частинно за рами нашої доби. Відмітимо, що між 1500-1520 появилoся 34 видання його «*Adagia*» (34 тис. примірників); між 1518-1522 — не менше 25 видань його «*Colloquia familiaria*», а успіх «*Encomium Moriae*» перевищив попередні.

Якщо ми вже в XVI столітті, не вільно не згадати творів М. Лютера, які ілюструють незвичайне пожвавлення духового життя, що його викликала реформація, яке було однак можливе тільки завдяки винаходів типографії. Від 1518 до 1520 появилoся 22 видання «Проповідей про добрі діла». Протягом п'ятьох днів розпродано 4-тисячний наклад «До християнської аристократії німецької нації». Впродовж 1522-24 років розпродано 80 накладів Лютерового перекладу Нового Завіту, а до смерті реформатора — 430 накладів його «Біблії» (висота першого накладу — 5 000 примірників).

На закінчення ще декілька даних про стосунок латинськомовної літератури до літератури на народних мовах, що, головне в країнах, де тільки латинська мова була мовою науки, як, приміром, у Німеччині, ілюструють силу її носія — міської буржуазії (окрім випадку літератури релігійної).

Приблизно три чверті інкунабул є на латині й тільки одна-двадцятьа німецькою чи італійською мовою. Лише в Іспанії і Англії — от-

¹¹⁾ Маємо тут на увазі «*Ars minor*», але існували ще більші розміром «*Ars melior*» та «*Ars maior*».

же на периферії Європи — література національною мовою перевищила літературу на латині.¹²⁾ У Німеччині пропорція (якщо судити на підставі числа книжок, продаваних на книжкових ярмарках Франкфурту й Ляйпцігу) виносила ще в половині XVII стол. 71 : 29 на користь книжок латинських. На переломі XV-XVI стол. появлялося річно пересічно 40 книжок німецькою мовою, що становило бл. 5% річної продукції. У 1519 році число німецьких книжок зросло до 111, у 1522 до 347, а в 1525 уже до 498, з чого 183 належали перу самого Лютера.

9. КУЛЬТУРА БУРЖУАЗІЇ І ЄВРОПЕЙСЬКА КУЛЬТУРА

Резюмуючи вище сказане, можемо ствердити, що друкарство це продукт міської європейської культури, в дослівному значенні «буржуазна вигадка», зумовлена (якщо абстрагуватися від моменту геніальності винахідника, феномену неприступного науковій методі) сукупністю чинників, які привели до постання і розвитку західноєвропейського міста. Будучи симптомом і елементом міської культури, воно є рівночасно передумовою дальшого її розвитку, в ході якого міська культура стала європейською культурою «по собі й для себе», а рівночасно (діалектика розвитку!) європейська культура як така стала культурою міською, буржуазною. Носієм цього процесу «убуржуазнення» Заходу була освічена в міських високих школах нова провідна, світська верства, в яку, втрачаючи чим раз більше рацію свого існування, поволі вливалася і стара земельна аристократія.

II

1. ЗАГАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР СЛОВ'ЯНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА

Якщо друкарство — продукт і вицвіт міської культури, тоді є підстави думати, що вирішальним для його розвитку і на сході Європи мусіло бути загальне становище східноєвропейського міста.

Як виглядає в цей час місто на сході Європи й чим ризниться воно від міста на Заході?

Найдалі з усіх слов'янських країн віддалена (теж психологічно) від Заходу Московщина найкраще репрезентує тип «неєвропейсько-го» міста.¹³⁾

З літописів знаємо про швидкий розвиток міст Київської Русі. Ті радянські історики та археологи, що працюють над дослідженням

¹²⁾ Див. цит. працю Н. S. Steinberg-a, стор. 81.

¹³⁾ Цим терміном окреслюємо всі відомі типи міст — включно з античним містом — у протиставленні до середньовічного західноєвропейського типу (тримаючися назагал схеми Макса Вебера).

цього питання (як Тихомиров, Воронин, Рибаків, Каргер) малюють у своїх працях яскравими барвами процес урбанізації Русі і говорять про сотні міст.¹⁴⁾ У цьому образі може дивувати, що півтисячоліття після, за Петра I (на більшому, зрештою, просторі) існує вже тільки 250 міст, частина з яких, зрештою, хіба тільки на папері. Це дозволяє припускати, що більшість «міст» київського періоду були скоріше лише оборонні точки. Тієї думки є і визначний фахівець слов'янського середньовіччя, польський історик К. Тименецькі, на думку якого, «город був передусім оборонним місцем, а його передмістя, або т. зв. посади, майже не різнилися від села».¹⁵⁾ Тименецькі так формулює свої досліди цієї проблеми:

«Характер цих слов'янських міст був зовсім інший, як пізніших міст на німецькому праві. Вони були торговельними центрами, але вони не об'єднували ремісників у такому розмірі, як це сталося після. Вони не знали тієї верстви населення, яка спеціалізувалася б у торгівлі, бо торгівлю вели всі, головне вища верства, що була однак рівночасно лицарською верствою і посідала земельні маєтки. На відміну від пізнішого, густо зосередженого, замкненого міського поселення, слов'янські «suburbia» (посади) були розкинені на більшому просторі.¹⁶⁾ Вони не диспонували ніякими органами самоуправи, які відрізняли б їх — з правової точки погляду — від довколишньої території...»¹⁷⁾

А в іншому місці: «Вони роблять враження великих сіл із слабим — якщо йдеться про зайнятий ними простір — живчиком торговельно-промислового життя».¹⁸⁾

2. ТОРГІВЛЯ РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ І МОСКОВСЬКИХ МІСТ

Щоб ствердити високий ступінь розвитку московських міст XV-XVI століть, радянські історики вказують на торговельний характер московської держави цього часу. Таке ставлення справи явно безпідставне і хибне, воно негує, для прикладу, структурні «відсталості» московського господарчого моделю, як й інші компоненти, сукупність яких визначає кожний розвиток. Якщо навіть обмежитися виключно торгівлею, то треба відрізнити торгівлю льокального характеру, що задовольняє потреби місцевого (та довколишнього) населення, від торгівлі «міжміської», з іншими країнами, як вища зовсім іншого характеру. В цьому випадкові побачимо, що в Московщині XVI стол.

¹⁴⁾ И. М. Н. Тихомиров, Древнерусские города. 2 вид., М. 1956.

¹⁵⁾ Kazimierz Tymieniecki, «Zagadnienie początków miast w Polsce», цит. за «Pisma wybrane». Варшава, 1956, стор. 207-8.

нецькі так формулює свої досліди цієї проблеми:

¹⁶⁾ Так Білгород (над Ірпінню) покривав коло 100 гектарів, а Чернігів ще «значно більше» («Нариси стародавньої історії УРСР», Київ, 1957, стор. 465-6).

¹⁷⁾ «Roczniki historyczne», т. 10 (1934), стор. 239.

¹⁸⁾ «Zagadnienie początków...», стор. 208.

торгували тими самими продуктами екстенсивного лісового господарства, якими торгували в Східній Європі уже тисячу років тому: хутрами, медом, воском, шкірою, згодом ще деревом та льоном. Це вказує на те, що «продукційні умови» в засаді залишилися незмінні. Тому подібним залишився і стан внутрішньої торгівлі, внутрішніх ринків Московщини, що далекосяжно нагадує західноєвропейські відносини ранньосередньовічної доби.¹⁹⁾ Якщо в Московщині в XVI і XVII століттях чимраз більше значення у торгівлі з Заходом набирають аграрні продукти (збіжжя), то й ця риса ніяк не затирає глибокої різниці між Московщиною і Заходом, бо він, навпаки, експортує вироби міської індустрії, в першу міру ткацької і металевої.

Все це свідчить, що на сході Європи не відбулася та торговельно-промислова міська революція, про яку була мова. Ця обставина не могла не знайти виразу у суспільно-правовім статусі московського міста.

3. СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД МОСКОВСЬКОГО МІСТА

Тут «міське повітря» не робило вільним. Хоч і велику частину міського населення становили ремісники, але це не були організовані в професійні цехи монополні продуценти окреслених речей²⁰⁾ з відповідними правовими гарантіями та привілеями, що фіксували б їх становище у «класовій боротьбі», а переважно «недобитки» давніших вільних людей,²¹⁾ що знайшли собі тепер у містах «останнє пристановище» перед суцільним закріпаченням всього населення «февдальною аристократією».²²⁾ Зрозуміло, що їх суспільно-правна позиція була уже дуже хитка; вони жили під постійною загрозою попасти «в холопи». Вони проживали в курних дерев'яних хатах на окраїнах городів і ледве чи могли сказати, що «ремесло їх добре виживляє», як

¹⁹⁾ Зауваження Отто Брунера. Див. його «Europäisches und russisches Bürger-tum» у «Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte», том 40 (1953), стор. 9 і далі.

²⁰⁾ Відсутність цехів (чи взагалі подібних організаційних форм ремісничих об'єднань) у московських містах цієї доби примушені визнати і сучасні радянські дослідники цього питання, як Рибаків, Сахаров, Черепнин. Див. останнього «О формах объединений ремесленников в русских городах XIV-XV вв.» у «Вопросы социально-экономической истории и источниковедения феодализма в России». Москва, 1961, стор. 19-24.

²¹⁾ За київської держави вільні люди становили більшість міського населення. Див. М. Грушевський, «Історія України-Руси», том III (вид. 2, 1905), стор. 314-5. Як відомо, на сході Європи суспільний процес аж до XIX століття розвивався в напрямі закріпачення чимраз дальших, тобто практично всіх, за винятком аристократії, кіл населення.

²²⁾ Хоч обидва поняття — і «февдалізм», і «аристократія» не віддають суті феноменів, про які нам ідеться і з якими маємо тут справу, з браку загальноприйнятих окреслень для них користуємося тут цими поняттями, ставлячи їх в знаки наведення.

це твердила німецька приповідка. Вони продукували сільською (так треба її назвати в порівнянні з західноєвропейською) технікою сьогодні ті, а завтра, може, інші речі — відповідно до потреби — і переважно самі їх продавали (нерідко разом з зовсім іншими виробами) на базарі.

Інша категорія ремісників — це «холопи», що працювали для своїх панів (теж і монастирів).²³⁾

Купецтво в московському місті це не єдиний упривілейований стан, що веде торгівлю; торгівлю ведуть потроху всі — від холопа аж до великого князя (царя) включно. Купецтво це, отже, спосіб заробітку, що не конститує соціально-правного стану. Диференціація поступає по лінії більше або менше «купецтва» й пов'язана з індивідуальними фінансовими засобами. Так, крім звичайних купців-торгівців, існували ще т. зв. «гості», що вели торгівлю з віддаленими центрами. Характерно, що доходи з торгівлі — коли вдалося розбагатіти — вони вкладали в земельні посілости (приміром, Строганови). Перейти в бояри, стати «февдалом» було бо єдиною можливістю соціального авансу. Якщо йдеться про найбагатших купців (гостів), то вони могли утримати своє становище тільки ціною повного узалежнення від царя (великого князя), як його агенти в торгівлі переважно монопольними царськими товарами з закордоном: коштовними хутрами тощо. Вони притягалися урядом до послуг і діставали за це «чин», ставали царськими урядовцями.

У містах сиділи ще князі й бояри, бо, як знаємо, міста — це й надалі центри політичної землі (чи її адміністраційні осередки) або осередки великих земельних посіlostей. Двори цієї земельної знаті становили дитинець — головну, оточену оборонними валами частину города. Багаті двори — це комплекси забудовань для княжої чи боярської родини, дружинників, челяді, слуг (і ремісників).

Поруч боярства, визначну роль в городах відігравало духовництво так з огляду на свою чисельність, як і багатство та вплив на духовне життя. Кожна церква була осередком, коло якого (і з якого) жили громади служителів. Ще більші комплекси посідали монастирі (обведені, звичайно, окремими мурами), для яких працювали численні штати різних служилих людей. Крім того, в кожному більшому місті перебував єпископ, двір якого небагато поступався князівським дворам.

Інакше, ніж на Заході, життя у місті, як уже було сказано, не давало ніяких прав та привілеїв. Правда, і тут тікали до міста панські холопи, в надії, що їх тут не знайдуть, але вони постійно, все життя перебували в небезпеці, що їх все таки розпізнають їх власники. Якщо московський «Судебник 1497 року» встановлює: «А холопа поло-

²³⁾ Подібно стояла справа в ранньому середньовіччі і на Заході (див. Max Weber, „Agrargeschichte“, стаття у „Handwörterbuch der Sozialwissenschaften“, 3 наклад, 1909, том 1, стор. 171-182); тільки що там згодом «з цієї мішанини вільних і невільних... виросла автономна громада (Gemeinde) з означеними правами».

нит рать татарская, а выбежит ис полону, и он слободен, а старому государю не холоп»,²⁴⁾ то це сталося з наміром збільшити на конто боярів число великокняжих «тяглих людей». Те, що будувати й поправляти міські укріплення мусіли не тільки міщани, але й довколишні селяни,²⁵⁾ найкраще ілюструє брак чіткої межі між містом і селом, яка якраз на Заході місто конститує. І в городі, і на волості жили ті самі групи людей: вільні і не вільні.

Щойно в 17 столітті фіскальним шляхом (за допомогою різних податків: земельного і торговельно-промислового) розпочинається процес певної диференціації міщан та селян.²⁶⁾ По суті однак тут не витворився правний стан буржуазії, який у Західній Європі постав із стоплення вільних і не вільних і був неначе діалектичним знесенням тези й антитези. Усунення муру між «urbs» і «suburbs», між дитинцем («кремлем») і посадом, що символізувало це знесення, не наступило в Москві аж донині. Ми все маємо тут справу з підданими, які несуть різні форми «тягла».²⁷⁾

4. НІМЕЦЬКЕ МІСЬКЕ ПРАВО У СХІДНІЙ ЄВРОПІ. НІМЕЦЬКА ІМІГРАЦІЯ

Московське місто, про яке досі була мова, було, по суті, тільки віткою східноєвропейського моделю міста. Цей тип міста лише консервував і, при цьому, своєрідно далі розвивав цей модель, який в інших країнах Східної Європи, під впливом рецепції німецького права, почав еволюціонувати в західноєвропейському напрямі.

Пригляньмося, як виглядала ця еволюція й до чого вона, головне на українсько-білоруських землях, довела.

Ріка Лаба становить межу Східної і Західної Європи. У німецькій колонізації слов'янських земель потойбіч Лаби, що розпочалася в XII столітті, важливим елементом було закладання міст. Новозаложені міста відрізнялися від старих західних міст тим, що вони не поставали з ініціативи місцевого населення (хоч, безперечно, існували уже на цих теренах дерев'яні слов'янські оборонні городи), а з волі фєвдальної (німецької, а потім і місцевої, слов'янської) знаті.²⁸⁾

²⁴⁾ Стаття 56 за поділом Владимирського-Буданова. Цит. за «Памятники русского права», т. 3, Москва, 1955.

²⁵⁾ Див. «Акты феодального землевладения и хозяйства XIV-XV веков», Москва, 1951, т. I, стор. 47.

²⁶⁾ М. А. Дьяконов, «Очерки общественного строя древней Руси». М.-Л., 1926, нім. вид. Бреслав, 1931, стор. 258.

²⁷⁾ Консеквентно в XVII стол. не тільки селяни, але й міщани не сміють, без дозволу царя, переходити з одного міста в друге (Дьяконов, нім. видання, стор. 272).

²⁸⁾ У цьому зв'язку немає потреби включатися в старий спір слов'янських і німецьких істориків про те, скільки сам акт надання німецького права був дійсно конституюючим чинником у виникненні міст. Археологічні дослідження слов'янських учених останніх десятиліть безумовно довели,

Це з самого початку поставило їх у залежне становище. Хоч згодом багато міст (головне ті, що корисно розвивалися) змогли із цієї прямої залежності викупитися (хоч і далеко не всі), їм бракувало територіального, сільського запілля, яким у більшій або меншій мірі диспонували західноєвропейські міста, бо ці прилежні землі належали на Сході і надалі земельним феодалам. Ця обставина, як й інші, яких тут немає місця вичисляти, спричинила те, що території на схід від Лаби аж до XIX стол. не втратили повністю «февдального» характеру, про що промовисто свідчило закріпачення селянства.

Залежність колоніальних міст від великої земельної аристократії мусіла позначитися на їх правному становищі. Самозрозуміло, що якраз ці «обкромлені» міські права (в Польщі головне право магдебурзьке) служили моделем при заснуванні міст (чи надаванні міських прав для уже існуючих городів) на Сході Європи.

У першій фазі цього процесу, що припадає на XIII — початок XIV століття, надання права відбувалося паралельно з поселенням німецької колонії, яка покищо єдина вміла цим привілеєм користуватися. У пізньому середньовіччі наплив німецьких колоністів послаб (з огляду на інтенсивний розвиток німецьких міст, епідемію чуми — «чорної смерті», що здесяткувала європейське населення, тощо). Замість німців, тепер напливали до міст, якщо йдеться про Польщу і Литву — жиди і вірмени.

Про чисельність німецької іміграції та її ролю в розвитку чеських та польських міст існує велика література, на жаль, переважно супернаціоналістичного чи шовіністичного характеру.

Годі оспорювати, що в Чехії в XIII столітті німецький елемент здобув у містах ключеве становище і що в XIV стол., під час гуситських воєн, витиснув його звідси елемент чеський. У XV стол. і пізніше характерним для чеських міст є антагонізм цих двох груп, при чому загальна політична констеляція впливала то на користь одного, то другого елементу. З огляду на те, що і чеське міське населення повністю асимілювало уже тоді німецьку, як і загальноєвропейську культуру, ця «мовна» справа не потребує нас далі цікавити. Вирішальним було те, що з огляду на свій урбаністичний розвиток (та геополітичне положення) Чехія стояла на чолі слов'янських країн.

5. ПОЛЬСЬКЕ МІСТО

У Польщі закладання міст на німецькому праві набрало від XIV стол. гарячкового темпу. Між половиною XIV та половиною XV стол. заложено у Великопольщі 113, на Мазовші 74 міст.²⁰) Ця метода, за

що (принаймні в багатьох випадках), поруч нових міст, існували старі поселення. Останньою синтетичною працею на цій полі є «Archeologia o początkach miast słowiańskich» Вітольда Генселя (Вроцлав, 1963).

²⁰) Historia Polski do roku 1764. T. 1/I, стор. 509. Warszawa, 1958.

якою стояло намагання можних роздобути собі додаткове джерело доходів, не завжди вела до мети, бо велика частина цих новозаложених або старших осель, піднесених до ранги міст, ніколи справжніми містами не стала.³⁰⁾

Німецькі колоністи відіграли у розвитку усіх майже більших польських міст цього часу визначну роллю до того ступня, що аж до половини XVI століття, а часом і ще довше, такі міста, як Краків, Торунь, Бидгощ, Познань (не кажучи вже про Данціг, Ельбінг та ін., що тільки посередньо до Польщі належали) — отже майже всі польські більші міста, мали майже чисто німецький характер. Що менші міста були майже виключно польські, в цьому не треба сумніватися; але це були міста без значення, переважно зовсім залежні від їх магнатських фундаторів, які (слухно) вважали їх за свою приватну власність і заводили в них свої порядки.

Становище більших, королівських міст почало погіршуватися в міру того, як королівська влада почала слабшати на користь шляхти, тобто від XV століття. В умовах шляхетського парламентаризму міщанам, тоді до того ще дуже строкатого національного складу, з переважно німецьким патриціатом, не вдалося добитися визнання міщанського стану. Тільки Краків, а під кінець XVI і в XVII стол. ще кілька міст добилися невеликої репрезентації в соймі (до того ж без права голосу). Потім це питання зліквідовано так, що патриціат кількох більших міст попросту нобілітовано. Політично буржуазія як така в Польщі не існувала. Цікаво відзначити, що слабкість польської (польської в державному розумінні) буржуазії вважає сучасна комуністична польська історіографія «одною з головних причин, що Польща не пішла шляхом розвитку, притаманним для інших європейських країн: із станової монархії через монархію абсолютну до перемоги буржуазії, а ступила на специфічний шлях „шляхетської демократії”».³¹⁾

Здобувши вирішальний вплив на судьби держави (переломовим моментом вважаються звичайно т. зв. «нешавські привілеї» 1454), шляхта не дала буржуазії зміцніти. 1496 року соймова конституція заборонила міщанам набувати земельні посілости (поза містом). Тим часом статут 1550 року дозволив шляхті, без обмежень, набувати домів в містах.³²⁾ Ще дошкульнішою була заборона міським купцям вивозити краєві продукти за кордон та постанова, що закордонні товари можуть привозити до країни тільки закордонні купці (конституція 1565). Рівночасно шляхта звільнила себе від усіх мит і обмежень (право складу й ін.) при продажі власних продуктів за кор-

³⁰⁾ Про це свідчить багато випадків кількакратного надання права, що не могло мати великого впливу на дійсність. Див. O. Lange, «Lokacja miast Wielkopolski...» у «Pam. H. P. I.», 1925, 5, стор. 68 і далі.

³¹⁾ Historia Polski... 1/II, стор. 171.

³²⁾ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, «Historia państwa i prawa Polski», cz. II. Warszawa, 1957, str. 63.

дон, як і від оплат за закордонні продукти, які вона спроваджувала для своїх власних потреб.

Іншим шляхом пішов розвиток у номінально тільки приналежних до Польщі містах Пруссії, як і в тих більших приморських містах (як Данціг, Ельбінг, Торунь) що, як члени Ганзи, зуміли вибороти собі політичні права й були представлені в соймі — більші сенаторами, менші послами.

У 1578 році налічувано на землях Корони близько 650 міст, з них однак ледве 100 мали понад 3 000 мешканців.³³⁾ Коли питаємо однак, яку роль відігравали ці міста як центри торгівлі та індустрії, і, шукаючи відповіді на це питання, зробимо баянс закордонної торгівлі, ствердимо ось що: Польща експортувала в XVI стол. на Захід виключно аграрні й лісові продукти: збіжжя, дерево, попіл, смолу, віск, шкіри і хутра (головне з Вел. Кн. Литовського), воли (з України) і тільки в малій кількості вовну і полотно. Сукна і промислові вироби експортовано хіба до Московщини. З Заходу імпортовано промислові продукти: металеві інструменти, текстиль, люксові споживчі продукти (вино, цукор, коріння) та метали (головне сталь — з Угорщини, Чехії та Швеції).³⁴⁾

Ці дані свідчать про економічну відсталість у порівнянні з Заходом, як і про прогресивність у порівнянні з Московщиною. Зовсім однозначними ці цифри не є тому, що про торговельну політику, про імпорт та експорт, вирішувала шляхта згідно із своїми власними інтересами. Про міста Великого Князівства Литовського вистане в цьому місці сказати, що їх розвиток лишився позаду міст Корони і вони організувалися, починаючи від кінця XIV століття, за польським зразком. Найбільшим містом Князівства була його столиця — Вільна, населення якої за останнього Ягеллона Жигмонта Августа, за деякими (не дуже, зрештою, певними) даними, доходило до 100 тисяч мешканців.

6. УКРАЇНСЬКЕ МІСТО

Характерною прикметою новішої української історіографії є те, що вона не приділяла місту багато уваги, немов апострофуючи фразу П. Куліша: «Нехай би вся земля селом стояла, то що ж то за біда така...?»³⁵⁾

Ця настанова відзеркалює безумовно вплив народницької ідеології, панівної у нас починаючи від Костомарова аж до Грушевського; щобільше, завдяки величезній вазі історичної синтези останнього, —

³³⁾ Historia Polski... 1/II, стор. 450.

³⁴⁾ Historia Polski... 1/II, стор. 127-130.

³⁵⁾ «Основа», 1861, II, 230. Цитуємо за О. С. Компан: «Міста України в другій половині XVII стол.» Київ, 1963, стор. 14. У цій праці обговорена, з сучасного радянського погляду головна література питання.

аж досі. Інакше годі пояснити, що, приміром, у німецькомовній історії України Б. Крупницького (третьій наклад якої нещодавно — 1963 — повився) не знаходимо ніже того слова про українське місто.

Відкидаючи все чуже а пріорі як негативне, ця концепція спеціально наголошує негативну ролю німецького права для розвитку наших міст, спираючися в цьому (включно з Грушевським) на дисертацію Владимирського-Буданова з 1868 року.³⁶⁾ Свое негативне ставлення до української буржуазії (як продукту цього впливу) формулює Грушевський так:³⁷⁾ «Її історія відтепер (тобто від рецепції німецького права — Л. Б.) властиво стає одною історією заникання і упадку, хіба з малими проблесками світла і блеску».

Якщо навіть судження Грушевського формально правильне, його треба окреслити як судження «post hoc, propter hoc». Не тільки тому, що коли дійсно згодитися на те, що воно є правдиве (що не є те саме) — воно не доводить причинового зв'язку між першим і другим явищем, тільки стверджує часовий. Його вважаємо фальшивим тому, що такої прямої залежності історичного розвитку від одного якогось фактора, одної «причини» довести неможливо; що немає гарантії, що упадок українських міст не відбувся б і без впровадження німецького права. Ніхто не збирається тепер вірити, що одна причина (монокаузальність) може так сильно заважити на долі так складного процесу, як історичний. Але вернімося до фактів.

Німецькі колонії зустрічаємо в українських містах уже за часів Галицько-Волинського Королівства (у Володимирі, Сяноці, Львові).³⁸⁾ Під кінець XIV стол. «німецьке право мали вже всі головніші міста Галичини, цілий ряд другорядних міських осад і чимало сіл».³⁹⁾

Інакше стояла справа на тих українських землях, що входили до складу Вел. Кн. Литовського. Тут перші надання німецького права наступили тільки в XV стол. Під кінець цього століття дістав німецьке право Київ. На Волині надання починають бути частими в першій половині XVI стол., на Київщині й Брацлавщині з кінцем XVI (вже за польських часів), і «тільки в першій половині XVII віку, уже з деякими... модифікаціями, стає це право нормою міського життя на всім просторі наших земель».⁴⁰⁾ Для середини XVI стол. О. Баранович нараховує на території В. Князівства понад п'ятдесят українських «городів».⁴¹⁾

³⁶⁾ «Немецкое право в Польше и Литве», СПб, 1868.

³⁷⁾ «Історія України-Руси», т. 5, стор. 222 (вид. 1905).

³⁸⁾ «Історія України-Руси», 5, 228. Що термін «Regnum Russiae» був офіційним у ці часи, див. Józef Sieradzki «Polska wieku XIV», Варшава, 1959, розділ I: «Regnum Russiae». Гадаємо, що час триматися і нам цієї історичної номенклатури.

³⁹⁾ Грушевський, там таки.

⁴⁰⁾ «Історія України-Руси», V, стор. 230-1.

⁴¹⁾ А. И. Баранович «Украина накануне освободительной войны середины XVII в.», Москва, 1959, стор. 20. Тільки частина «городів» мала тоді німецьке право.

До загальної характеристики становища польського міста, яка є дійсною і для міста українського, треба додати таке. Самоврядування малих, приватних міст «українських» магнатів було сильно обкраяне, бо вїт (у нас з правила чужинець) був не виборним бюргермайстром, а цілком залежав від магната, який йому вїтівство (за гроші) надав (ця й інша «практика» спонукають Грушевського називати самоврядування «пародією на демократію»). Але й у королівських містах самоврядування було протягом XVI стол. сильно обмежене (конституції 1538 і 1567) і королівська інгеренція у внутрішні міські справи постійно зростала. Королівським старостам доручено нагляд над міською адміністрацією і обороною; не тільки шляхту (що жила в місті), але багато міщан виключено, при допомозі т. зв. сервіторатів, з-під міського судівництва і підпорядковано королівському тощо.

7. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО МІСТА

Населення українських (як і польських) міст XVI століття ділилося на три групи: патриціят, поспільство (*communitas*) і плебс.⁴²⁾ Спочатку, як і скрізь на Заході, владу в місті мали заможні роди патриціїв (купці і промисловці), які єдино посідали міське громадянство. Але на протязі XV-XVI віків і дрібні купці та ремісники вибороли собі скрізь участь у міській раді, головному органі самоуправи, або право контролю над нею, отже і горожанські права. Це «поспільство», змагаючися з патриціятом за співуділ у його правах і привілеях, відштовхувалося рівночасно від плебсу та селянства, що не мали ніяких прав.⁴³⁾ До плебсу належали зубожілі челядники, наємні робітники, домово прислуга, прошаки та ін. Дуже численне духовенство і монашество не входило в жодну з цих соціальних груп, жило своїм життям з різних оплат та дарувань міщан.

На землях Корони патриціят складався з німецько-польського, католицького елементу; на теренах Вел. Кн. Литовського уряди райців розділювали звичайно за певним ключем (часто по половині) між католиками й православними. Відсунення української буржуазії від міських урядів на землях Корони було зумовлене німецьким правом, яке (виходячи з загально тоді принятих, «середньовічних» засад) вважало за повноправних («*amtsfähig*» — здібних до виконання громадських служб) горожан тільки «християн» — не католики, як еретики в тодішньому розумінні, християнами не вважалися і їх присяга (невідлучна частина уряду) не могла бути правосильною. Ця ди-

⁴²⁾ Маємо тут скрізь на увазі населення більших міст на німецькому праві.

⁴³⁾ Йдеться нам про «права» в сенсі привілеїв, а не про повну «безправність» (*Rechtslosigkeit*). Селяни посідали тоді правоздатність хоч і сильно обмежену. Радянські дослідники вживають поняття «плебс» не в цьому історичноправному значенні, а згідно з їх марксистською номенклатурою.

скримінація — в модерному розумінні, як і в розумінні православних та дисидентів — православних була зрештою вигідною для «влада імущих» кіл; тому навіть спорадичні інтервенції короля на користь православних лишалися безуспішні.⁴⁴⁾

Участь православної буржуазії в організованім поспільстві, а ще більше її роля в управі цехових організацій, не відповідала її процентуальній силі. Це значить, що багато ремісників мусіли задовольнитися статусом «партачів», тобто були зараховані до плебсу.

Через усі ці обмеження «плебс» на українській етнографічній території мусів бути практично чисто український як і сильно динамічний.

8. БРАТСТВА

У зв'язку з радикалізацією релігійної боротьби у другій половині XVI століття православної українській буржуазії ставлено чимраз більші перепони, навіть якщо йдеться про допущення до цехових організацій. В цих умовах великого значення набули на українсько-білоруських землях братства. Братства відомі на Заході щонайменше від XIII стол. як організації чи то купців, що не належали до міського патриціату (з характером гільдій), чи то челядників, що почували себе «експлуатованими» майстрами.⁴⁵⁾ Безумовно цей момент — об'єднання інтересів для взаємної допомоги був міродайним і для постання українсько-білоруських братств.⁴⁶⁾ Перше українське братство постало у Львові 1439, білоруське — у Вильні 1458. Щойно через сто років постало, знову таки у Львові, друге українське братство (Успенське, 1544), а в другій половині XVI стол. почали засновуватися братства і в інших містах України.

У братствах організувалася на наших землях православна буржуазія, що боролася чи то за допущення до цехів (плебс), чи то за

⁴⁴⁾ 1572 Жигмонт Август зрівняв українську буржуазію Львова в правах з католицькою, але це рішення, з огляду на обструкцію католиків, не було введене в життя (Грушевський «Історія України-Руси», V. стор. 244). Можливо, заважила на тому і смерть короля та політичні замішання з цього приводу в наступних роках.

⁴⁵⁾ Такі організації челядників зустрічаємо при кінці XIV стол. уже в Польщі (в Данцігу — 1385, Кракові — 1394); аналогічна організація купців у Кракові («der gemeyne Kaufmann») постала 1410. Див. «Historia państwa i prawa...» 1/II, 415.

⁴⁶⁾ Намагання радянських вчених пояснити постання українсько-білоруських братств (як і те, чому не було братств у Московщині) політичними мотивами чи ідеологічною боротьбою з католицизмом є ідеологічно-політичними конструкціями; так само безпідставною є пропонування Мединським генеалогія братств від «Чеських братів» (див. Е. И. Мединский «Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII вв.», Москва 1954, стор. 15, 27 і далі).

участь у цеховій організації (самоуправі) відповідно до своєї чисельности та своїх ресурсів, які якраз у XVI стол. швидко зростали. Відомо бо, що якраз упослідження в соціальному статусі є найбільшим стимулом для збудження людської підприємности й активности. Рівнобіжно з цим зростала в XV стол. специфічна вага братств в українській суспільності, що стали кристалізаційними осередками суспільної діяльности і притягали до себе поодиноких активних людей з інших соціальних верств. Рівночасне посилення дискримінаційної політики міських властей (у другій половині століття) супроти православної буржуазії поставило братства в ролю центрів, які чим далі тим більше перетворювалися на осередки боротьби «руської нації» за своє існування.

9. УПАДОК ЧИ РОЗКВІТ МІСТ?

На погляд М. Грушевського,⁴⁷⁾ міщанство польсько-литовської держави, починаючи від рецепції німецького права, безперервно упадало, а «найбільше упадав елемент український». Причину цього бачив Грушевський, як уже було з'ясоване, в тому, що це право «було... чуже і не давало способів... на ті потреби, які висували місцеві... обставини». Найбільш негативним вважає Грушевський: а) «Панування патриціянської олігархії», б) «розбиття міської людности на кілька ріжноправних груп», в) постановня «кількох... юрисдикцій».

Слушність поодиноких закидів, висунених Грушевським, годі заперечити. При всьому цьому одне лишається однак не з'ясованим: якщо дійсно було так зле і не було нічого доброго (окрім «малих проблесків»), то як пояснити той — хай буде, умовний — розквіт українсько-білоруської культури (про який далі буде мова) при кінці XVI і в XVII віці, коли всіяко обмежена українсько-білоруська буржуазія культурно випереджає «квитучі» — в очах радянських істориків — московські міста?

Попробуймо це в'яснити.

(Далі буде)

⁴⁷⁾ Історія України-Руси, V, стор. 237.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ЛІДА ПАЛІЙ: МЕХІКАНСЬКІ ВРАЖЕННЯ

Наближається північ, дощ не вщухає. Виходимо з автобуса в невідомому нам містечку Пацкуаро. Десь по той бік площі вигуки і сміх... Нас дві, ми стомлені, розгублені. Співпасажири позабирали свої перев'язані мотузками картонні скринечки і зникли в пітьмі.

Звідкілясь з'являється громадка босих хлопчиків-індіан. Малі руки сягають по наші валізки, передираються.

— Сеньйорита, за одне пезо заведу до готелю!

Один більшенький хапає обидві валізки й біжить крутими вуличками. Стараємося додержати йому кроку, ковзаємося по опуклих мокрих камінцях, загортаємося від дощу й холоду.

Хлопчина грюкає у важку браму, скриплять засуви, відчиняє старша жінка.

Усередині ясно й радісно. Кахлі підлоги й стін виблискують сотнями світел. Посеред центрального критого патіо пальми у вазонах і безліч квітів. Дістаємо кімнату з входом з горішньої колонади. Важкі меблі з минулого століття, на стінах в овальних рамах портрети вусатих чоловіків і жінок з великими гребенями у волоссі.

Охоплює мене дивне почуття розгублення в часі і просторі.

*

... Не можу заснути. Як тільки закрию очі, здається, що я знову в автобусі, що в'їжджаємо в ще один закуток. Пригадую деталі цілоденної подорожі. Бачу ще раз дорогу, що шукає куди б продертися крізь гущавину Сієрра Мадре — казкових, таємничих гір. Увижаються знову зубчасті скелі в мряці й дикі бездонні провалля. Виринають з пам'яті гравюри, що їх колись у дитинстві я оглядала в поштовклій книжці про Кавказ.

Наша дорога спиналася на висоти понад десять тисяч стіп, де вже тільки самотні поторгані вітром кедри, знову спадала вниз поміж великі лапаті аґави. Ішов зливний дощ, каламутні ріки хлинули по узбіччях і через дорогу. Автобус немов плив, розгортаючи воду. Усередині абсурдно похитувались чорні голови пасажирів, у радіо монотонно повторялися мекіканські мелодії.

Шофер їхав, майже не міняючи швидкості, навіть на закутці. Перед ним на шибі образки святих, фігурки, вервиця й паперові кві-

ти. Хвилинами здавалося, що власне завдяки тільки надприродним силам автобус не покотився в провалля.

*

Прокидаюсь. Крізь щілину під дверима балкона пробивається світло. Вікон немає. Відкриваю важкі двері, і в кімнату вривається сонце і звук дзвонів.

Унизу виблискує містечко: червоні дахи і білі-білі стіни. А там темносине плесо озера й далекі гори. Повітря прозоре й іскристе.

Деся піють півні, пахне ранком.

Вирішую тут залишитися...

*

Раптом усвідомляю собі свою самотність. За закрутом зник автобус, яким від'їхала моя подруга. Залишаюся сама, не знаючи мови, в глибині цієї дивної країни, де люди привітні, однак непевні, де ще й досі володіє закон сильнішого і закон пістоля.

З базиліки знову дзвонять дзвони. Іду туди стрімкою вуличкою. Місто ховається від мене поза пастелевими мурами. Деся у їх нутрі життя, холодні колони, сади. А тут назовні тільки поодинокі заграбовані вікна й балкончики. На примурках і підвіконнях безкоштовні ряди вазонів з квітами. Де-не-де через мур переливається ніжноташна багряна бугенвія. Коло неї з'являються, мов на нитці завішені, манюсінські колібри.

Усередині старої базиліки підлога з холодних нерівних кам'яних плит і закопчені стіни. З кутів споглядають почорнілі дерев'яні постаті святих. Пахне кадилом і віками.

Кілька жінок, загорнутих у великі хустки, моляться навколішки. Над вівтарем статуя Мадонни «de la Salud», зліплена ще конкістадорами із святої для індіан кукурудзи й соку орхідей. І сьогодні її ще почитують частинно як поганську богиню. Скля довшола постаті прострелене в кількох місцях, — мабуть, хтось розраховувався за невислухану молитву. Статуя неторкнена — вона ж чудотворна.

*

Сиджу в «кантіні» на головній площі і п'ю міцну каву. Пахне дешевим товщом і деся у глибині будинку чути вічний ляскіт долонь об тісто кукурудзяних паляниць. Кантіна зовсім відкрита до дороги, і звідти заносить пилом. Сьогодні ярмарок. З довшолишніх сіл багато індіан везуть товари на віслюках, ведуть овець, поросят. Чоловіки йдуть попереду, за ними жінки, опустивши голови. У жінок часто немовлята, прив'язані великими хустками до плечей. Більші діти підбігають за батьками, дівчатка плутаються босими ніжками в довгих яскравих спідничках.

Лінивці собаки, що тут у Мехіко всі якісь худі й однаково жовті, вештаються по площі або сплять у тіні музичного кіоска. Ці кіоски спровадила до країни імператриця Карлотта з Австрії ще в дев'ятнадцятому столітті, і вони ніяк не гармонізують з довкіллям.

Час від часу проїжджають з лопотом обпорошені автобуси «третьої класи», виповнені докраю пасажирами, індіками, козами, клунками. Кому не стало місця всередині, той приміщується на сходах або на даху.

І знову курява заслонює всю площу й покриває металеві крісла та столики довкола мене.

*

Пробиваюся крізь ярмарковий натовп. Пахне димом і екзотичним зіллям. Сотні людей пересуваються поміж товаром, однак нема ні вигуків, ні сміху. В індіян завжди якийсь тужливий погляд.

Товар розкладений на землі, а коло нього сидять жінки, розстеливши свої довгі спідниці довкола себе. Лиця в них передчасно постарілі, голови не покриті, а волосся сплетене в миршаві кіски, перев'язані строкатою волічкою.

На продаж є всячина: і тропічні овочі, і ярина, і зілля, і «ліки» проти «вроків». Далі стоять традиційні кам'яні жорна, кошики, мати, сомбреро, сандалі, горшки, примітивно розмальовані миски, вовняні накривала «серапе» в гармонійних кольорах.

В одному кінці ярмарку підприємливі міщухи продають галянте-рію — мерехтливі коралі, стяжки, міський одяг тощо. В тіні евкаліпту-сового дерева писар з машинкою старого моделю за малу оплату пише прохання і скарги до урядів та любовні листи.

Гаряче, тіні стають зовсім короткі...

Групка людей товпиться при столі, де продавець дає пити з одного горнятка якусь рожеву воду та відганяє черпаком мух, що обсідають дешеві солодоці.

*

Я на вершку гори Ханіціо на озері Пацкуаро. Навколо бавляться смагляві й замурзані діти, сміються і перекликаються мовою племені тарасків.

З-поза вулканічних гір по той бік озера насуваються важкі сині хмари. Тут іще сонце, і все яріє світлом: білені ліплянки, що спинаються по узбіччі, копули капличок, що внизу, рибацькі сіті, що в'ються по всіх вуличках, і соковита зелень хащів та кактусів.

Збирається на дощ. Поволі сходжу крутими нерівними сходами до причалу. В селі метушня, жінки здимають сіті, діти збирають дрібну рибу, що сушиться на примурках, чоловіки прив'язують важкі човни, витесані з однієї колоди.

Винаймаю моторовий човен. Зі мною, крім власника, ще старша жінка-міщанка і місцевий хлопчина з великими переляканими очима. Буря захоплює нас посередині озера, колище човен і густі водорості. Хлодний дощ переходить у град. Великі льодові кулі боляче б'ють по плечах. Нам важко порозумітися, проте стараємось одне одному помагати. Ховаємо хлопчину в малу комірочку, в носі човна. Він

тулить до грудей якусь сорокату торбину й не обзивається, мабуть, не вміє по-еспанському.

Власник човна при стерні, чорне волосся прилипло йому до чола, вода спливає по гарнім обличчі, що нагадує старовинні статуї в музеї в місті Мехіко.

*

Знайшла людину, з якою можу порозумітися; це працівник Об'єднаних Націй, що має під опікою довколишні села. Пропонує мені присісти до нього в нинішній об'їзді. Їдемо «джіпом» по бездоріжжях, не раз по осі у воді, бродимо вище кісток у калюжах. Відвідали колишню столицю тарасків з дзвінкою назвою Цінцунцан (сьогодні це вже тільки село), тепер заїхали до малого села Кукучучу. Обабіч дороги глиняні ліплянки — колись білені, тепер обдерті, — оздоблені тільки квітами в консервних банках. Вітає нас чорнокоша дівчина, що працює тут як соціолог з університету Мехіко. Кімната в неї з глиняною долівкою без вікон. Під стіною лежанка для снання, мабуть, єдина в селі, і скринька, на якій стоять ліки. В куті лежать книжки. В кімнаті холодно й вогко. Не розумію розмови, здогадуюсь тільки, що дівчина нарікає на брак чистоти в селі і згадує про випадки тифу.

Виходжу надвір. Мов великі птахи, бродять по калюжах чоловіки, босі, з підкоченими штанами й накриті широкими «серапе».

Сонце вже зайшло. Гори стають якісь двовимірні, мов би їх хтось вигяв з сірого картону і приліпив до рожевого неба.

*

Вечір. Площу раз-у-раз освітлюють фajerверки. Оркестра грає марші — голосно й фальшиво. Сьогодні «фієста».

Раніше зустріла двоє американців. Ми зраділи, наче давно розгублені родичі. Тепер під їхньою опікою пробиваюся через натовп у напрямі новопоставленого дерев'яного барака. Барак святково освітлений і прибраний гірляндами зелені. При вході десятки озброєних вояків і поліції відпихають юрбу, що хоче принаймні заглянути в середину. Впускають тільки декого, мабуть, босим вхід у залю заборонений. Мужчин обшуковують, чи не мають зброї, навіть нашого американця не оминули.

Усередині пахне свіжо зрізаним деревом і зіллям, що розстелене по долівці. Грає оркестра — скрипки й гітари. При столиках подають «текілю» — напій з ферментованого соку агави. Гості галасливі. Вперше бачу в мігдалових очах іскорки радості. Мехіканці бавляться.

Просять і мене до танцю. Танки модерні, тож не маю ніяких труднощів.

Коли вже гамір стає нестерпний і по долівці ллється текіля, вирішую йти додому.

Ніч холодна, а зорі тут так близько, що хочеться по них рукою сягнути...

*

Пробую заснути. Десь у глибині будинку тикає годинник. В голові мені товпляться враження, пов'язуються в довгий ланцюг, то знову розсипаються. Відчуваю, що в мене висока гарячка. Час іде безконечно поволі, страшна тиша, тільки цей годинник...

У мене напевно тиф! Усіма силами стараюся думати спокійно: просто простудилася. Однак... увижається стара «курандера», що зашіптуванням і заклінанням лікує хворих. І знову зливається реальність з півсном.

Чую музику... гітари. Поволі встаю й відчиняю важкі двері на балкон. Унизу групка хлопців.

«*Buenas nocés mi amor...*»

Ховаюсь у глиб кімнати. Сідаю на край ліжка, голова важка, дивлюся, як вітер перебирає довгими білими фіранками при дверях.

Примушую себе думати реально. Завтра рано треба виїхати до міста Мехіко. Там можу порозумітися, там лікарі. У мене напевно нічого поважного, тільки простуда...

Унизу стихла серенада.

Дніе. Дзвонять дзвони...

НОВА КНИГА ВІРИ ВОВК

Дослідне і видавниче об'єднання Пролог повідомляє, що в листопаді ц. р. вийшла нова книга Віри Вовк п. н. «Зелене вино».

Це антологія модерної португальської і бразилійської поезії в перекладі та з довідками названої письменниці.

На 80 сторінках цієї збірки, з мистецькою обкладинкою Ліди Палій, представлено 11 португальських і 14 бразилійських поетів wraz з їхніми короткими біографічними даними.

У вступі до першої частини книги Віра Вовк з'ясовує розвиток португальського модернізму від 1915 р. Вона м. і. пише: «Поети нарешті перекročили неплідні ідеї „мистецтво для мистецтва" і „мистецтво для моралі", щоб узяти собі за найновішу ціль „мистецтво для людини і від людини"».

Модерна поезія «наново відкриває Бразилію. Індіанська й негр-ітанська кров — типічні складники бразилійської раси — пульсує в кожній новій збірці».

«Зелене вино» це 15-а книга Віри Вовк і перша, що виходить у видавництві Пролог.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Переклади творів Т. Шевченка англійською мовою

АВТОБІОГРАФІЯ

Translated by: P. P. Selver. In his: *Anthology of modern Slavonic literature in prose and verse*. London, 1919. pp. 61-70.

The new age. New Series, 18 (No. 24/1231): 563-564. Thursday, April 13, 1916.

In: Shevchenko, Taras. *Powne wydania tworiw*. Warszawa, 1938. Tom XV. stor. 61-65.

Svoboda: Ukrainian weekly. Friday, March 22, 1935. pp. 3-4; Saturday, February 25, 1939. p. 2. (col. 1-4); Saturday, March 16, 1946. p. 5 (col. 1-4).

The Ukrainian life, 3 (no. 3) 6-7. March 1942.

The Ukrainian Review, 8 (no. 2): 36-40. Summer 1961.

БЛИЗНЯТА

Translated by Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. *Shevchenko and women*. Jersey City, 1940. (Urywok).

БУВАЛИ ВОЙНИ І ВІЙСЬКОВІІ СВАРИ

Translated by: Volodymyr Semenyna. Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, March 6, 1937. p. 1 (col. 3).

ВАРНАК

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. *Shevchenko and women*. Jersey City, 1940.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: *Taras Shevchenko, the poet of Ukraine*. Jersey City, 1945. pp. 150-165.

In: Shevchenko, Taras. *Shevchenko's thoughts and lyrics*. Jersey City, 1961. pp. 53-63.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras.

Song out of darkness. London, 1961. pp. 41-54.

ВЕЧІР (САДОК ВИШНЕВИЙ КОЛО ХАТИ)

Translated by: Honore Ewach. In his: *Ukrainian songs and lyrics*. Winnipeg, 1933.

In: *Literary Reader*; short stories and translations from Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. p. 84.

In: Shevchenko, Taras. *Powne wydania tworiw*. Warszawa, 1938. Tom XV. stor. 47.

In: Shevchenko, Taras. *Shevchenko's thoughts and lyrics*. Jersey City, 1961. p. 75.

Translated by: C. K. Giffey. *The Ukrainian Review*, 2 (no. 1): 25. March 1955.

Jack Lindsay. *International literature*, no. 3: 56. March 1939.

Florence R. Livesay. In her: *Songs of Ukraina with Ruthenian poems*. London, 1916. p. 147.

W. R. Morfill. In his: „A Cossack poet“. *Macmillian's magazine*, 53 (no. 318): 464. April 1886. (prozowyi pereklad).

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. *Song out of darkness*. London, 1961. p. 88. *The Ukrainian Review*, 7 (no. 1): 4. Spring 1960.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. *Shevchenko and women*. Jersey City, 1940. p. 56.

In: *Ukrainian Nat'l Ass'n. Jubilee Book*; in commemoration of the 40th anniversary of its existence. Jersey City, Svoboda Press, 1936. p. 527.

John Austin Stevens. In his: „Chevchenko — the national poet of Little Russia“. *The Galaxy*, 22 (no. 4): 539. October 1876.

ВІТРЕ БУЙНИЙ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. *The Kobzar of Ukraine*, Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 136-137.

В НЕВОЛІ ТЯЖКО

Translated by: Clarence A. Manning. In his: *Taras Shevchenko, the poet of Ukraine*. Jersey City, 1945. p. 183.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „*Taras Shevchenko and West European literature*“. *The Slavonic and East European Review*, 34 (no. 82) 1955.

In: Shevchenko, Taras. *Shevchenko's thoughts and lyrics*. Jersey City, 1961. p. 77.

Г. З. (Немає гірше, як в неволі)

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. *The Kobzar of Ukraine*. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 120-121.

ГАЙДАМАКИ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: *Taras Shevchenko, the poet of Ukraine*. Jersey City, 1945. pp. 110-116.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „*Taras Shevchenko and West European literature*“. *The Slavonic and East European Review*, 34 (no. 82) 1955.

Translated by: Clarence A. Manning (Продовження). In: *Columbia University Course in Scandinavian and Slavonic Literature*. vol. 10. pp. 486-489. New York, 1928.

In: Cybyk, Tatiana. „*Shevchenko-the flame of enlightenment*“. *Horizons; Ukrainian Students' Review*, 5 (no. 1/8): 9-10. New York, 1962

In: Doroshenko, Dmytro. *Taras Shevchenko, bard of Ukraine*. New York City, 1936. p. 35.

In: *Literary Reader; short stories and translations from Shevchenko*. Collected by A. Stefan. Augsburg, „*Ukrainska knyha*“, 1947. pp. 78-81.

In: Shevchenko, Taras. *Powne wydania tworiw*. Warszawa, 1938. Tom XV. stor. 36-39.

In: Shevchenko, Taras. *Shevchenko's thoughts and lyrics*. Jersey City, 1961. pp. 43-47.

Svoboda; *Ukrainian weekly*. Saturday, March 11, 1939. p. 2 (col. 1-3).

Vera Rich. In: Tarnawsky, George. „*For the 100th anniversary of the death of Taras Shevchenko*“. *Horizons; Ukr. Students' Review*, 5 (no. 1/8): 33. New York, 1962.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. *Shevchenko and women*. Jersey City, 1940. pp. 33-34.

ГАМАЛІЯ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. *The Kobzar of Ukraine*. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 22-27.

Clarence A. Manning. In his: *Taras Shevchenko, the poet of Ukraine*. Jersey City, 1945. pp. 121-126.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. *Song out of darkness*. London, 1961. pp. 16-20.

The Ukrainian Review, 8 (no. 1): 28-33. Spring 1961.

John Austin Stevens. In his: „*Chevchenko-the national poet of Little Russia*“. *The Galaxy*, 22 (no. 4): October, 1876.

John Weir [pseud.] *The Ukrainian Canadian*, no. 6. March 15, 1953.

Zhurnal „Narodnia volya“ (Kyiv), 10. bereznia, 1925.

ГІМН ЧЕРНЕЧИЙ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. *The Kobzar of Ukraine*. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. p. 140.

ГОГОЛЮ Н. В.

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. *Shevchenko and women*. Jersey City, 1940. p. 47.

ДОЛЯ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: *Taras Shevchenko, the poet of Ukraine*. Jersey City, 1945. p. 187.

In: Shevchenko, Taras. *Shevchenko's thoughts and lyrics*. Jersey City, 1961. p. 95.

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА

Translated by: Mary S. Gambal. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 3, 1945. p. 1 (col. 2-3).

Clarence A. Manning. In his: *Taras*

Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 78-81.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. pp. 29-33.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 32-33.

John Weir [pseud.] In his: Bard of Ukraine. Toronto, 1951. p. 27.

ДУМИ МОЇ ДУМИ...

Translated by: Clarence A. Manning. In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. p. 13.

Svoboda: Ukrainian weekly. Monday, March 14, 1949. p. 1 (col. 3-7).

The Ukrainian Review, 3 (no. 1): 75-78. March 1956.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 8-10.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 33, 91.

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ, ВИ МОЇ ЄДИНІ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. p. 123.

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. p. 184.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „Taras Shevchenko and West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82) 1955.

Marie Trommer. In her: Ira Aldridge, American negro tragedian and Taras Shevchenko, poet of Ukraine. Brooklyn, N. Y. 1939.

ДУМКА

Translated by: S. Kryvicky. America: The Ukrainian newspaper (Philadelphia) Thursday, March 22, 1934. p. 3 (col. 1-2).

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. p. 77.

ЄРЕТИК АБО ІВАН ГУС

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 145-147.

ЗАКУВАЛА ЗАЗУЛЕНЬКА

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 92.

ЗАПОВІТ

Translated by: Padaric Breslin. The Ukrainian Canadian, no. 5. March 1, 1948; no. 5. March 1, 1955.

Percival Cundy. Kanadijs'kyi ranok, no. 280. 1926.

Honore Ewach. In his: Ukrainian songs and lyrics. Winnipeg, 1933. In: Literary reader; short stories and translations from Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. p. 72.

Translated by: Honore Ewach. In: Shevchenko, Taras. Powne wydania two-riw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 44.

C. K. Giffey. The Ukrainian Review, 2 (no. 1): 24-25. March 1955.

Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. p. 144.

Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, March 7, 1960. p. 1 (col. 3-4).

Jack Lindsay. International literature, no. 3: 51. March 1939.

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. p. 179.

In: Cybyk, Tatiana. „Shevchenko — the flame of enlightenment“. Horizons; Ukr. Students' Review, 5 (no. 1/8): 13-14. New York, 1962.

William R. Morfill. In his: „Vik; The Century, a Collection of Malo-Russian poetry and prose from 1798 to 1898“. Athenaeum, no. 3924: 44. January 10, 1903.

John Panchuk. Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, March 3, 1945. p. 1 (col. 2).

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. VII-VIII, and p. 85.

Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, March 9, 1963. p. 1 (col. 5-6).

The Ukrainian Review, 8 (no. 1): 35. Spring 1961.

P. P. Selver. In his: Anthology of modern Slavic literature in prose and verse. London, 1919. p. 207.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „Taras Shevchenko and West European literature“.

The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. VIII.

The new age. New Series, 16 (no. 22): 589. April 1, 1915.

The Ukraine, no. 25-26: 1. December 20-27, 1914.

Also in: Ukr. Nar. Soiuz. Shevchenko i joho Ukraina.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 49-50.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 43.

F. L. Tilson. In his: „Taras Schewchenko“. University Magazine, Montreal, 14. February 1915.

Edna W. Underwood. In her: The Slav anthology; Russian, Polish, Bohemian, Serbian, Croatian. Portland, Me., 1931. p. 149.

Ethel L. Voynich. In her: Six lyrics from Ruthenian of Taras Shevchenko. London, 1911. pp. 31-32.

In: Curkovsky, Anthony. The forgotten nation and its prophet. New York, 1914. p. 6.

In: Doroshenko, Dmytro. Taras Shevchenko, bard of Ukraine. New York City, 1936. p. 26.

In: Doroshenko, Dmytro. „Taras Shevchenko, the national poet of Ukraine“. Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, March 20, 1943. p. 3.

In: Gambal, Marie (Strutinsky) „The Ukrainian renaissance“. Kalendar Ukr. Robitn. Soiuzu na rik 1929. p. 135.

In: Hrycay, Ostep. „Taras Shevchenko and Ukraine today“. The Trident, 3 (no. 10): 45. October, 1939.

Translated by: Ethel L. Voynich (cont'd).

In: Lees, George F. „The literature of Ukraina“. The living age, 298 (no. 3872). September 21, 1918.

In: Ne zabuly pomianuty... pamiat-kowa knyzhka. . . . Jersey City, 1957.

In: Sands, Bedwin [pseud.] The Ukraine. London, 1914. p. 39.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 42.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. p. 107.

In: Shevchenko, Taras. „Zapowit“ mowamy switu. pp. 9-10.

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, March 7, 1941. p. 2 (col. 4); Monday, March 9, 1942. p. 1 (col. 3); Saturday, March 6, 1943. p. 1 (col. 1-2); Saturday, March 27, 1943. p. 4 (col. 3); Saturday, March 9, 1946. p. 2 (col. 4); Monday, March 8, 1948. p. 1 (col. 2); Monday, March 13, 1950. p. 1 (col. 3-4) Monday, March 3, 1952. p. 1 (col. 3-4); Saturday, March 12, 1955. p. 1 (col. 3); Saturday, March 9, 1957. p. 1 (col. 5-6); Saturday, March 8, 1958. p. 1 (col. 3-4).

In: „Ukraine in literature“. Literary Digest, 58: 30. August 31, 1918.

Ukrainian life, 2 (no. 3): 12. March 1942.

In: Ukr. Nar. Soiuz. Shevchenko i joho Ukraina.

In: Ukr. Nat'l Ass'n. Jubilee Book; in commemoration of the 40th anniversary of its existence. Jersey City, 1936. p. 527.

John Weir [pseud.] In his: Bard of Ukraine. Toronto, 1951. p. 3.

John Yatchev. Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, October 25, 1935. p. 4 (col. 1).

Zhurnal „Narodna volya“ (Kyiv?). 10. bereznia, 1925.

ЗАРОСЛИ ШЛЯХИ ТЕРНАМИ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 71.

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, April 13, 1934. p. 1 (col. 1).

ЗА СОНЦЕМ ХМАРОНЬКА ПЛІВЕ

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 95.

The Ukrainian Review, 7 (no. 1): 3. Spring 1960.

І БАГАТА Я, І ВРОДЛИВА Я

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 70.

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, February 9, 1934. p. 1 (col. 1).

ІВАН ПІДКОВА

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 81-83.

In: Shevchenko, Taras. *Shevchenko's thoughts and lyrics*. Jersey City, 1961. p. 35.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. *Shevchenko and women*. Jersey City, 1940. pp. 28-29.

Andrij Zaharijchuk. *The new Canadian*, no. 3. Winnipeg, 1929.

І ВИРІС Я НА ЧУЖИНІ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. *Shevchenko and women*. Jersey City, 1940. pp. 68-69.

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, April 20, 1934. p. 1 (col. 3).

F. L. Tilson. In his: „Taras Schewczenko“. *University Magazine*, Montreal, 14. February 1915.

І ДЕНЬ ІДЕ, І НІЧ ІДЕ

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. *Song out of darkness*. London, 1961. p. 111.

Ethel L. Voynich. In: Shevchenko, Taras. *Six lyrics from Ruthenian of T. Shevchenko*. London, 1911. pp. 25-26.

І ЗНОВ МЕНІ НЕ ПРИВЕЗЛА

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. *Song out of darkness*. London, 1961. p. 94.

І ЗОЛОТОЇ І ДОРОГОЇ

Translated by: Jack Lindsay. *International literature*, no. 3: 54-55. March, 1939.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. *Shevchenko and women*. Jersey City, 1940. p. 12.

І МЕРТВІМ І ЖИВИМ І НЕНАРОДЖЕНИМ

Translated by: Ahapii Honcharenko. *The Alaska Herald*, 1 (no. 16): 7. Sept. 1, 1868, and no. 17: 6. Sept. 15, 1868 (Urywok).

Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. *The Kobzar of Ukraine*. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 82-93.

Clarence A. Manning. In his: *Taras Shevchenko, the poet of Ukraine*. Jersey City, 1945. pp. 172-179.

In his: „Taras Shevchenko as a world

poet“. *The Ukrainian Quarterly*, 1 (no. 2): 105-116. 1945.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „*Shevchenko and West European literature*“. *The Slavonic and East European Review*, 34 (no. 82) 1955.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. *Song out of darkness*. London, 1961. pp. 74-80.

In: Maksymovych, V. „*The Shevchenko centennial*...“ *The Ukrainian Review*, 8 (no. 3): 34.... Autumn 1961.

Shcherbinin. In: Tilson, F. L. „*Taras Schewczenko*“. *University Magazine*, Montreal, 14: 83. February 1915 (Urywok).

І НЕБО НЕВМИТЕ, І ЗАСПАНИ ХВИЛИ

Translated by: Honore Ewach. In his: *Ukrainian songs and lyrics*. Winnipeg, 1933.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „*Shevchenko and West European literature*“. *The Slavonic and East European Review*, 34 (no. 82). 1955.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. *Song out of darkness*. London, 1961. p. 91.

The new poet magazine, no. 14: 3. March 1961.

The *Ukrainian Review*, 8 (no. 1): 37. Spring 1961.

Umbrella, 2 (no. 7): 131. Coventry, 1961.

P. P. Selver. In his: *Anthology of modern Slavonic literature in prose and verse*. London, 1919. p. 204.

In: *Literary reader*; short stories and translation from T. Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „*Ukrainska knyha*“, 1947. p. 77.

In: Shevchenko, Taras. *Powne wydania tworiw*. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 54.

In: Shevchenko, Taras. *Shevchenko's thoughts and lyrics*. Jersey City, 1961. p. 93.

ІРЖАВЕЦЬ

Translated by: Clarence A. Manning. In: Bojko, Jurij [pseud.] „*Shevchenko and West European literature*“. *The Slavonic and East European Review*, 34 (no. 82) 1955.

In: Shevchenko, Taras. *Shevchenko's thoughts and lyrics*. Jersey City, 1961. pp. 87-91.

І ШИРОКУЮ ДОЛИНУ

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 93.

In: Tarnawsky George. „For the 100th anniversary of the death of Taras Shevchenko“. Horizons; Ukr. Students' Review, 5 (no. 1/8): 37-38. New York, 1962.

Volodymyr Semenyna. Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, April 6, 1934. p. 1 (col. 1).

КАВКАЗ

Translated by: Ahabii Honcharenko. The Alaska Herald, 1: 5. March 1, 1868.

Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 69-78.

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 166-170.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. The Slavonic East European Review, 34 (no. 82) 1955.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. pp. 65-69.

Translated by: Clarence A. Manning (cont'd)

The Ukrainian Quarterly, 16 (no. 4): 324. Winter 1960 (Urywok).

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 69-73.

The new poet magazine, no. 6: 11. July 1960 (Urywok).

Outlines. 1960. pp. 40-45.

The Ukrainian Review, 6 (no. 1): 49-53. Spring 1959.

John Weir [pseud.] In his: Bard of Ukraine. Toronto, 1951. pp. 38-44.

In: Maksymovych, V. „The Shevchenko centennial...“ The Ukrainian Review, 8 (no. 3). Autumn 1961.

КАЛИНА

Translated by: Florence R. Livesay. In her: Songs of Ukraine... London, 1916. pp. 143-146.

In: Hrycaj, Ostep. „Taras Shevchenko and Ukraine today“. The Trident, 3 (no. 9): 8. Sept. 1939.

КАТЕРИНА

Translated by: Padaric Breslin. In: „Kateryna“, opera v trioch aktach. Muzyka N. Arkasa. New York, 1943. pp. 2-4.

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 89-108.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 30-32 (Urywky).

S. Wolska, and C. E. Bechhofer [pseud.] In: Roberts, Carl Eric Bechhofer. A Russian anthology in English. London, 1917. pp. 186-199. The new age. New Series, 16 (no. 20): 536-538. March 18, 1915.

КНЯЖНА

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 60-61, 65 (Urywky).

Edna W. Underwood. In her: The Slav anthology: Russian, Polish, Bohemian, Serbian, Croatian. Portland, Me., 1931. pp. 148-149.

Ethel L. Voynich. In: Shevchenko, Taras. Six lyrics from Ruthenian of T. Shevchenko. London, 1911. pp. 27-28. (Urywok).

In: Cybyk, Tatiana. „Shevchenko-the flame of enlightenment“. Horizons; Ukr. Students' Review, 5 (no. 1/8): 12. New York, 1962.

The literary digest, 52 (no. 5): 237, 240. Jan. 29, 1916.

In: Literary reader; short stories and translation from T. Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. p. 87.

Translated by: Ethel L. Voynich. In: Shevchenko, Taras. Powne wydannia two-riw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 49.

The Ukrainian Canadian, no. 6. March 15, 1956.

Kalendar Ukr. Nared. Soiuzu na rik 1932. p. 142.

КОЗАЧКОВСЬКОМУ

Translated by: F. L. Tilson. In his: „Taras Schewczenko“. University Magazine, Montreal, 14. Febr. 1915.

КОЛО ГАЮ, В ЧИСТІМ ПОЛІ

Translated by: Helen Lubach-Piznak. *Ukrainian life*, 1 (no. 8): 11. August 1940.

КОСАР

Translated by: Ethel L. Voynich. In: Shevchenko, Taras. Six lyrics from Ruthenian of T. Shevchenko. London, 1911. pp. 20-30.

In: Doroshenko, Dmytro. Taras Shevchenko, bard of Ukraine. New York City, 1936. pp. 22-23.

In: Literary reader; short stories and translation from T. Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. p. 85.

In: Shevchenko, Taras. *Powne wydania tworiw*. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 48.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. p. 79.

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, March 7, 1941. p. 2 (col. 3); Monday, March 9, 1942. p. 1 (col. 4); Saturday, March 6, 1943. p. 1 (col. 2-3); Saturday, March 6, 1946. p. 2 (col. 4); Monday, March 8, 1948. p. 1 (col. 1-3); Monday, March 13, 1950. p. 1 (col. 7); Saturday, March 9, 1957. p. 1 (col. 5).

The Ukrainian Canadian, no. 6. March, 1956.

ЛАЗАРЕВСЬКОМУ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Shevchenko, Taras. *Powne wydania tworiw*. Warszawa, 1938. Tom XV. pp. 55-56.

Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, Jan. 2, 1943. p. 6 (col. 2).

ЛІЛЕЯ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 50.

ЛІЧУ В НЕВОЛІ ДНІ І НОЧІ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. *The Kobzar of Ukraine*. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 114-117.

John Orlak. *Svoboda*; Ukrainian weekly. Friday, Oct. 12, 1934. p. 3 (col. 3) (2 strofy).

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНИ

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. *Song out of darkness*. London, 1961. p. 83.

John Austin Stevens. In his: „Chevchenko-the national poet of Little Russia“. *The Galaxy*, 22 (no. 4) October. 1876.

МАРИНА

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 67-68.

МАРІЯ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 190-211.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 84-85 (Urywky).

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, March 16, 1934. pp. 1 (col. 3) (Urywok).

МАРКЕВИЧУ, Н. (Бандуристе, орле сизий)

Translated by: Helen Lubach-Piznak. In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. p. 41.

МАРКУ ВОВЧКУ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. p. 189.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. p. 97.

МЕНИ ОДНАКОВО

Translated by: Mary Gambal (Strutinsky) *Kalendar Ukr. Robitn. Soiuzu na rik* 1933. p. 132.

Helen Lubach-Piznak. *Ukrainian life*, 2 (no. 3): 7. March 1941.

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 181-182.

In his: *Ukrainian literature...* Jersey City, 1944. p. 51.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. *The Slavonic and East European Review*, 34 (no. 82) 1955.

In: Chamberlin, William H. *The Ukraine*. New York, 1944. pp. 30-31.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 86.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 55-56.

Svoboda; Ukrainian weekly. March 9, 1934.

Ethel L. Voynich. In: Cybyk, Tatiana. „Shevchenko-the flame of enlightenment“. Horizons; Ukr. Students' Review, 5 (no. 1/8): 16. New York, 1962.

In: Doroshenko, Dmytro. Taras Shevchenko, bard of Ukraine. New York City, 1936. pp. 21-22.

In: Literary reader; short stories and translations from Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. p. 73.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 46.

In: Shevchenko, Taras. Six lyrics from Ruthenian of Taras Shevchenko. London, 1911. pp. 33-34.

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, March 7, 1941. p. 2 (col. 2); Saturday, March 9, 1946. p. 2 (col. 3); Monday, March 8, 1948. p. 1 (col. 1); Monday, March 13, 1950. p. 1 (col. 6-7); Saturday, March 12, 1955. p. 1 (col. 3-4); Saturday, March 9, 1957. p. 1 (col. 6).

Translated by: Ethel L. Voynich (cont'd).

The Ukrainian Canadian, no. 6. March 15, 1956.

Ukrainian life, 3 (no. 3): verso of the cover. March 1942.

The Ukrainian Review, 2 no. 1): 26. 1955.

МЕНІ ТРИНАДЦЯТИЙ МИНАЛО

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 185-186.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. pp. 83-85.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 89-90.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 16 (Urywky).

John Weir [pseud.] In his: Bard of Ukraine. Toronto, 1951. pp. 18-19.

The Ukrainian Canadian, no. 6. March 15, 1951; no. 5. March 1, 1954.

МИ ВКУПОЧЦІ КОЛИСЬ РОСЛИ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 45-46.

МИНАЮТЬ ДНІ, МИНАЮТЬ НОЧІ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: The Kobzar of Ukraine. Trans'l'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 124-125.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 84.

Volodymyr Semenyna. Svoboda; Ukrainian weekly. March 9, 1934.

Marie Trommer. In her: Ira Aldridge, American negro tragedian and T. Shevchenko... Brooklyn, 1939.

Ethel L. Voynich. In: Literary reader; short stories and translations from Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. p. 71.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 41.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. p. 71.

In: Shevchenko, Taras. Six lyrics from Ruthenian of T. Shevchenko. London, 1911.

John Weir [pseud.] In his: Bard of Ukraine. Toronto, 1951. pp. 9-10.

МИНУЛИ ЛІТА МОЛОДІЇ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. p. 215.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. p. 105.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 88.

F. L. Tilson. In his: „Taras Schewczenko“. University Magazine, Montreal, 14. February 1915.

Edna W. Underwood. In her: The Slav anthology; Russian, Polish, Bohemian, Serbian, Croatian. Portland, Me., 1931. p. 150.

Ethel L. Voynich. In: Doroshenko, Dmytro. Taras Shevchenko, bard of Ukraine. New York City, 1936. pp. 24-25.

The literary digest, 52 (no. 5): 240. Jan. 29, 1916.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 60.

In: Shevchenko, Taras. Six lyrics from Ruthenian of T. Shevchenko. London, 1911. pp. 35-36.

Translated by: Ethel L. Voynich (Cont'd). Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, March 6, 1937. p. 1 (col. 3); Saturday, March 9, 1946. p. 2 (col. 3).

The Ukrainian Canadian, no. 6. March 15, 1956.

МОЛИТВИ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. p. 132 (Molytva I); p. 133 (Molytva II); p. 134 (Molytva III); p. 135 (Molytva IV).

МУЗА

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 187-188.

John Weir [pseud.] In his: Bard of Ukraine. Toronto, 1951. p. 51.

НА ВГОРОДІ КОЛО БРОДУ

Translated by: Helen Lubach-Piznak. Ukrainian life, 2 (no. 2): 7. February 1941.

НА ВЕЛИКДЕНЬ, НА СОЛОМІ

Translated by: Mary Gambal (Strutinsky) Kalendar Ukr. Robitnychoho Soiuзу na rik 1933. p. 132.

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 117-120.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. pp. 15-21.

НАЙМИЧКА

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukra-

ine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 39-66.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 55-68.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 51 (Urywok).

НЕ ДЛЯ ЛЮДЕЙ, ТІЄЇ СЛАВИ

Translated by: Florence R. Livesay. In her: Songs of Ukraina with Ruthenian poems. London, 1916.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 91-92.

НЕ ЗАВИДУЙ БАГАТОМУ

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 40.

НЕ КИДАЙ МАТЕРІ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 182-183.

НЕ МОЛИЛАСЯ ЗА МЕНЕ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 72.

НЕ НАРИКАЮ Я НА БОГА

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 213-214.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. p. 103.

The Ukrainian Review, 3 (no. 1): 79. March 1956.

НЕОФІТИ

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 96-110.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 78-79 (Urywky).

НЕ ТОПОЛЮ ВИСОКУЮ

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 93.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha,

Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 70.

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, February 16, 1934. p. 1 (col. 3).

НЕ ХОЧУ Я ЖЕНИТИСЯ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 71.

ОГНІ ГОРЯТЬ

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 95.

In: Tarnawsky, George. „For the 100th anniversary of the death of T. Shevchenko“. Horizons; Ukr. Students' Review, 5 (no. 1/8): 34. New York, 1962.

P. P. Selver. In his: Anthology of modern Slavonic literature in prose and verse. London, 1919. pp. 204-205.

In: Literary reader; short stories and translations from T. Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. p. 83.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 59.

ОЙ ДІБРОВО, ТЕМНИЙ ГАЮ

Translated by: Jack Lindsay. International literature, no. 3: 55. March 1939.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 111.

In: Tarnawsky, George. „For the 100th anniversary of the death of T. Shevchenko“. Horizons; Ukr. Students' Review, 5 (no. 1/8): 38. New York, 1962.

ОЙ ОДНА Я, ОДНА

Translated by: Honore Ewach. In his: Ukrainian songs and lyrics. Winnipeg, 1933.

In: Literary reader; short stories and translations from T. Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. p. 82.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 45.

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. p. 180.

William R. Morfill. In his: „A Cossack poet“. Macmillan's magazine, 53 (no. 318). April 1886. (Prozowyi pereklad).

ОКСАНІ К.

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 127-128.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 17.

О ЛЮДИ, ЛЮДИ, НЕБОРАКИ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 88-89.

ОСІЇ ГЛАВА XIV (Подражаніе)

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 211-213.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

ПЕРЕВЕНДЯ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 67-70.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. pp. 23-27.

ПЕТРУСЬ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 71-72 (Urywky).

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, July 27, 1934. p. 1 (col. 3).

ПО УЛИЦІ ВІТЕП ВІЄ ТА СНІГ ЗАМІТАЄ

Translated by: Helen Lubach-Piznak. Ukrainian life, 1 (no. 8); 11. August 1940.

ПОДРАЖАНІЄ ІСАЇ XXXV

Translated by: Sunray Gardiner. In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 80 (Urywok).

ПОДРАЖАНІЄ ХІ. ПСАЛЬМУ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 130-131.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

William R. Morfill. In his: „Vik; The Century, a Collection of Malo-Russian poetry and prose form 1798 to 1898“. Athenaeum, no 3924: 43. January 10, 1903.

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 9 (Urywok).

ПРИЧИННА

Translated by: Honore Ewach. The Ukrainian Review, 3 (no. 1): 78. March 1956.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 1-6. The Ukrainian Review, 8 (no. 1): 23-28. Spring 1961.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 27-28 (Urywok).

Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, March 12, 1955. p. 1 (col. 4).

John Weir [pseud.] In his: Bard of Ukraine. Toronto, 1951. p. 26.

ПРОРОК

Translated by: Sunray Gardiner. In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

РОЗРИТА МОГИЛА

Translated by: Honore Ewach. In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and

West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

Mary Gambal (Strutinsky). Yuvileinyi Kalendar Ukr. Robitnychoho Soiuzu na rik 1935. p. 110.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 21-22.

Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, March 10, 1962. p. 1 (col. 1-2).

РУСАЛКА

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 138-139.

СВІТЕ ЯСНИЙ, СВІТЕ ТИХИЙ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. p. 143.

СЕСТРИ (Минаючи убогі села)

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 15.

СЛАВА (А ти, задріпанко, шинкарко)

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 141-142.

СОВА

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 46-47.

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, March 2, 1934. p. 1 (col. 1).

СОН (Гори мої високії)

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 97-102.

СОН (На панщині пшеницю жала)

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 106-107.

Jack Lindsay. International literature, no. 3: 54. March 1939.

СОН (У ВСЯКОГО СВОЯ ДОЛЯ)

Translated by: Marion Moore Coleman, and Arthur Prudden Coleman. In: Coleman, Arthur Prudden. Brief survey of Ukrainian literature. New York, 1936. p. 17. (Urywok).

In: Cybyk, Tatiana. „Shevchenko-the flame of enlightenment“. Horizons; Ukr. Students' Review, 5 (no. 1/8): 13. New York, 1962.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 40 (Urywok).

Mary Gambal (Strutinsky) Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, March 6, 1943. p. 3 (col. 1-3).

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 129-145.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. pp. 49-51.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 26-39.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 47-48, 65, 73 (Urywky).

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, April 27, 1934. p. 1 (col. 3).

John Weir [pseud.] In his: Bard of Ukraine. Toronto, 1951. p. 32, and pp. 35-37.

The Ukrainian Canadian, no. 4. February 15, 1948.

СОНЦЕ ЗАХОДИТЬ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Literary reader; short stories and translations from T. Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. p. 86.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. p. 81.

In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. p. 126.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. p. 50.

Florence R. Livesay. In her: Songs of Ukraina with Ruthenian poems. London, 1916. pp. 147-148.

In: Hrycay, Ostap. „Taras Shevchenko and Ukraine today“. The Trident, 3 (no. 9): 8. Sept. 1939.

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 184-185.

In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

Svoboda; Ukrainian weekly. Monday, November 20, 1950. p. 2 (col. 1).

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 89.

In: Tarnawsky, George. „For the 100th anniversary of the death of T. Shevchenko“. Horizons; Ukr. Students' Review, 5 (no. 1/8): 33-34. New York, 1962.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 59.

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, February 2, 1934. p. 3 (col. 4).

СУВОТІВ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 49 (Urywok).

ТАРАСОВА НІЧ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 30-35.

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 84-88.

In his: Taras Shevchenko as a world poet. The Ukrainian Quarterly, 1 (no. 2): 107. 1945.

In: Shevchenko, Taras. Shevchenko's thoughts and lyrics. Jersey City, 1961. pp. 37-39.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 11-14.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 32 (1 strofa).

Leo Wiener. Svoboda; Ukrainian weekly. Monday, March 23, 1942. p. 3 (col. 1).

ТЕЧЕ ВОДА В СИНЄ МОРЕ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 120-121.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 7.

In: Tarnawsky, George. „For the 100th anniversary of the death of T. Shevchenko“. Horizons; Ukr. Students' Review, 5 (no. 1/8): 35. New York, 1962.

John Weir (pseud.) The Ukrainian Canadian, no. 15. August 1, 1950.

ТИТАРІВНА

Translated by: Clarence A. Manning. In: Bojko, Jurij [pseud.] „Shevchenko and West European literature“. The Slavonic and East European Review, 34 (no. 82). 1955.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 66-67.

Svoboda; Ukrainian weekly. Friday, February 23, 1934. p. 1 (col. 3).

ТОПОЛЯ

Translated by: Florence R. Livesay. In her: Songs of Ukraine with Ruthenian poems. London, 1916. pp. 148-156.

Helen Lubach-Piznak. Ukrainian life, 1 (no. 5): 8-9. May 1940.

Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 70-76.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 18 (Urywok).

ТРИ ШЛЯХИ

Translated by: Helen Lubach-Piznak. Ukrainian life, 1 (no. 12): 10. December 1940.

William R. Morfill. In his: „A Cossack poet“. Macmillan's magazine, 53 (no. 318): 464. Apr. 1886.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 87.

The Ukrainian Review, 8 (no. 1): 36. Spring 1961.

У НАШИМ РАЇ, НА ЗЕМЛІ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 72.

УТОПЛЕНА

Translated by: Helen Lubach-Piznak. Ukrainian life, 1 (no. 4): 10-11. April 1940.

ХОЛОДНИЙ ЯР

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 81-83.

ХУДОЖНИК

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 22-24. (Urywok).

ХУСТИНА

Translated by: Florence R. Livesay. In her: Songs of Ukraine with Ruthenian poems. London, 1916. pp. 78-81.

ЦАРІ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 66 (1 strofa).

ЧЕРНЕЦЬ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Literary reader; short stories and translations from T. Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. pp. 88-91.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. pp. 51-53.

In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukraine. Transl'd by J. A. Hunter. Win-nipeg, 1922. pp. 14-18.

Svoboda; Ukrainian weekly. Monday, March 10, 1947.

ЧЕРНИЦЯ МАР'ЯНА

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 18 (2 strofy).

ЧИГИРИН

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 23-25.

The Ukrainian Review, 8 (no. 1): 33-35. Spring 1961.

ЧИ МИ ЩЕ ЗЙДЕМОСЯ ЗНОВУ

Translated by: Clarence A. Manning. In his: Taras Shevchenko, the poet of Ukraine. Jersey City, 1945. pp. 183-184.

In: Tarnawsky George. „For the 100th anniversary of the death of T. Shevchenko“. Horizons; Ukr. Students' Review, 5 (no. 1/8): 37. New York, 1962.

Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 88.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 56 (Urywok).

ЧИ НЕ ПОКИНУТЬ НАМ, НЕБОГО

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. pp. 113-114.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. pp. 89-90.

ЧОВЕН

Translated by: Helen Lubach-Piznak. Ukrainian life, 1 (no. 12): 10. Dec. 1940.

ЧОГО МЕНІ ТЯЖКО

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 40.

ЩОДЕННИК

Translated by: Jack Lindsay. International literature, no. 3: 76-91. March 1939.

P. P. Selver. The new age, New Series, 19 (no. 5/1238): 112-113. Thursday, June 1, 1916.

ЮРОДИВИЙ

Translated by: Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 80 (Urywok).

ЯКБИ ВИ ЗНАЛИ, ПАНИЧІ

Translated by: Jardine A. Hunter. In: Shevchenko, Taras. The Kobzar of Ukra-

ine. Transl'd by J. A. Hunter. Winnipeg, 1922. pp. 109-111.

Jack Lindsay. International literature, no. 3: 52-53. March 1939.

P. P. Selver. In his: Anthology of modern Slavonic literature in prose and verse. London, 1919. pp. 205-206.

In: Literary reader; short stories and translations from T. Shevchenko. Collected by A. Stefan. Augsburg, „Ukrainska knyha“, 1947. pp. 74-75.

In: Shevchenko, Taras. Powne wydania tworiw. Warszawa, 1938. Tom XV. pp. 57-58.

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 10. (2 strofy).

F. L. Tilson. In his: „Taras Schewczenko“. University Magazine, Montreal, 14. February 1915.

John Weir (pseud.) In his: Bard of Ukraine. Toronto, 1951. pp. 12-13 (Urywok).

ЯКБИ МЕНІ ЧЕРЕВИЧКИ

Translated by: Mary Gambal (Strutinsky) Svoboda; Ukrainian weekly. Saturday, March 3, 1945. p. 3 (col. 1).

Volodymyr Semenyna. In: Myshuha, Luke. Shevchenko and women. Jersey City, 1940. p. 69 (Urywok).

ЯКОСЬ ТО ЙДУЧИ Я УНОЧИ

Translated by: Vera Rich. In: Shevchenko, Taras. Song out of darkness. London, 1961. p. 112.

Я НЕ НЕЗДУЖАЮ НІВРОКУ

Translated by: Vera Rich (?) In: Maksymovych, Volodymyr. „The Shevchenko centennial“. The Ukrainian Review, 8 (no. 3). Autumn 1961.

John Weir (pseud.) In his: Bard of Ukraine. Toronto, 1951. p. 10.

ОСИП КРАВЧЕНЮК

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Дещо про зустрічі з українськими письменниками

(1941 та 1943-44 рр. в Уфі і Москві)

Стаття Бориса Олександрова «Рильський офіційний і Рильський справжній» («Сучасність», ч. 9 за вересень 1964) викликає в моїй пам'яті деякі епізоди з мого перебування в Уфі та Москві. Зокрема виринають перед моїми очима зустрічі з тими українськими письменниками, які під час німецько-нацистської окупації України евакуювалися туди.

Ці мемуарні фрагменти сягають до часу, коли мене арештувала радянська протирозвідувальна служба «Смерш». Під час обшуку в мене знайшли збірку Максима Тадейовича «Мандрівка в молодість» з його автографом. Цю книжку подарував мені М. Рильський перед своїм від'їздом з Москви до Києва, коли в серпні 1944 я відвідав його востаннє. До Києва перебрався тоді Максим Тадейович разом із своєю родиною. Згадую цю книжку, бо декілька тижнів пізніше вона дала мені можливість пізнати, яку ціну мають найвидатніші діячі культури в очах поліційних службовців «Смершу».

Але не випереджуймо фактів. Десь у середині вересня 1941 в Уфі опинилися майже всі визначні письменники України: Рильський, Тичина, Панч та Яновський, а з членів «єврейської секції» Спілки письменників (СПУ) — Давид Гофштейн та Співак. Головою СПУ був тоді Натан Рибак. Чому він, хоч ще надто молодий, а не Рильський або Тичина? Відповідь звучала досить просто: Н. Рибак є швагром Олександра Корнійчука, який у той час перебував на фронті. До Уфи була евакуйована також Академія наук

УРСР з проф. Богомольцем на чолі.

Всі письменники бідували. До Уфи з'їхалася велика маса біженців. На ринку можна було дістати все, але ціни були жахливо високі; до того місцеві башкири-колгоспники не хотіли брати грошей, а тільки міняли харчові продукти за промислові вироби широкої потреби. А де цих виробів набрати? Здається, що москвини та ленинградці мали їх подостатком, бо вели жвавий обмін на ринку.

Після т. зв. «амністії ген. Сікорського» всіх «західняків» єврейського походження мобілізували в трудові багальйони. Я попав тоді, як фаховий лісник до малої місцевості на лісосклад, де треба було сортувати березу «авя». Кожного другого тижня я мусів їхати до Уфи, щоб здати матеріял на лісосадов. За цей матеріял, як говорилося в наказі начальства, я «відповідав головою». А що на провінції харчові продукти були куди дешевші, ніж у столиці Башкирії, я завжди привозив деякі харчі для письменників, зокрема для Гофштейна. Він жив разом з дружиною та донькою в маленькій кімнаті в одній башкирці.

З Петром Панчем я був знайомий ще зі Львова, з 1940 року. Одного дня, коли я навідався до клубу Спілки українських письменників в Уфі (на вул. Сталіна), Панч познайомив мене з Рильським, Рибак і Тичиною.

Десь у січні 1942 я випадково попав на збори СПУ, де довідався, що Н. Рибак їде на фронт і що на його місце головою став М. Рильський. Панч якось сказав мені, щоб я на-

писав щонебудь з гуцульського життя. Я пообіцяв.

Радянська влада не довіряла нікому з-поміж «західняків». Тож я разом з іншими був перекинений на Урал — до містечка Сухий Лог. Там ми витягали дерево з ставу і пилили. Роблено це не фахово, не так, як колись над Черемошем; просто тягли дерево якимись гаками та дрючками. При такій роботі загинуло багато людей з трудового батальйону.

У 1943 році нас, коло 2 000 людей, завагонували, щоб повезти на фронт. Після трижневої подорожі залізницею ми прибули до Москви. Тут я, як спеціаліст, завідував лісоскладом, де будовано понтони для армії. Якимсь я довідався від когось, що Панч працює на посаді директора української радіостанції. Я вирішив відвідати його. І почалося.

— Шварце, ми Вас потребуємо, — каже він мені, — напишіть щось із гуцульського життя. Ви ж пообіцяли. Ми постараємося перевести Вас на кращу роботу, ніж лісосклад. Є тут також Ярослав Галан та гуцульський письменник Василь Ткачук. Ось адреса Галана, запишіть.

— До чого я Вам здався, — відповідаю, — коли Ткачук тут; він же один з кращих письменників Гуцульщини, Петре Йосиповичу.

— Але він великий ледащо.

В будинку на Тверському бульварі ч. 48 були приміщені уряд Української РСР та всілякі державні установи. Там працювала також т. зв. «група Луки Хомича Паламарчука», до якої належав Я. Галан. Без письмового пропуску до бюро цієї «групи» не можна було зайти. Я з'ясував військовій охороні, з ким хочу бачитися. Один з охорони телефонував кудись, «хтось» сказав йому видати мені пропуск. Галан прийняв мене ввічливо, але дуже стримано.

— Сюди Вам не вільно заходити, — пояснював він. — Краще буде, коли потелефоную Вам до Вашого заводу, де працюєте. Тоді домови-

мося щодо зустрічі. От у неділю стрінемося десь.

Галан до мене не потелефонував. І я після цього його ніколи більше не бачив.

Зате Ткачук дуже зрадів моїми відвідинами. Ми приємно згадували давні часи, пережиті разом у Домі мистців у Дорі на Гуцульщині. Цим домом завідував тоді професор співу Голинський. Ткачук жив там із своєю дуже молодою дружиною.

Заохочений Панчем я виконав дану йому обіцянку і написав для радіопрограми нарис п. н. «Синячка кличе» (надрукований у журналі «Україна», в ч. 6 або 8, редактором якого був Юрій Смолич, а заступником редактора — Ільченко). Одного разу Смолич повідомив мене, що Микола Бажан хоче побачитися зі мною. Бажан був тоді заступником голови ради народних комісарів УРСР і резидував у згаданому будинку на Тверському бульварі ч. 48. Він, у мундирі полковника, прийняв мене дуже ввічливо, і розмова пішла про мою освіту та про мою літературну працю за польських часів. Я оповів йому, що я звичайний «балагула», самоук, і що публікував короткі нариси з гуцульського життя на сторінках журналів «Вікна» у Львові та «Зеркало» в Коломиї. Він порадив мені написати заяву, щоб мене перевели на працю до українського наркомату. Не довго після цього М. Бажан виїхав до Києва.

В той час я почав писати більшу працю «Прут стогне». Показав її Смоличеві і, мабуть, Рибаківі. Нарешті перша частина вийшла друком. За порадою П. Панча я відвідав Максима Рильського, який жив тоді (як деякі українські та єврейські письменники) в «Інтуристі-Москва на заріччі», тобто по той бік річки Москва. Рильський радив мені пильно взятися до літературної праці і писати далі, щоб закінчити другу частину «Прут стогне» Я пояснив йому, що цю другу частину я можу закінчити лише на фронті, не далеко мого рідного села, де якраз тоді коло Делятина цей

фронт проходив, і що чекаю на відповідь на мою письмову заяву, складену Бажанові.

З нашого заводу щотижнево відправляли на фронт поїзд, навантажений понтонами, який супроводжали бійці з нашого полку. Максим Рильський порадив мені написати відповідну заяву на адресу командира моєї частини, підполковника Дельвіга (лотиш), який не хотів мене відпустити і на маргінесі заяви написав «відмовити». Тоді на мое прохання М. Рильський власноручно написав листа до командувача всіх лісозаводів у Москві і просив, щоб мене відправили на фронт, де, поруч праці в моїй частині, я працюватиму також для журналів, що публікуються українською мовою. Генерал-лейтенант Зотов, на чію адресу був спрямований лист, поставив свою резолюцію «відправити до 8 армії».

І тут почалося. Підполковник Дельвіг, незадоволений моїм «непослухом», відповідно настроїв одного з своїх підвладних. Мій безпосередній начальник відкрито сказав: «Замість їхати на захід, поїдеш на схід». Мене зняли з роботи і послали в «командировку» в Архангельську область. Коли я повернувся через місяць звідти, мене покликав начальник «окремого відділу» Таценко. Розмова між нами велася українською мовою. Він поставив мені багато різних питань: Чи правдою є, що я посадав віллу і власні коні? Хто був фірманом у мене? Чи сам працював? Чи я змущався над робітниками, коли був наставником у лісі?

— О, ми про тебе все знаємо — закінчив він розмову.

Бачу, що попав і то цілком даремно. Не чекаючи довго, я забіг до Іцика Фефера і розповів усе, що сталося. З українських письменників тоді вже не було нікого в Москві. Фефер заявив одверто, що ні в чому не може допомогти мені, дав тільки номер телефону Іллі Еренбурга і порадив зв'язатися з ним. Я взяв із собою те число журналу «Україна», де був надрукова-

ний мій нарис «Синячка кличе», і пішов до готелю «Москва». Подзвонив Еренбургові; він призначив зустріч на 16 годину. Прийняв мене надзвичайно вчлииво. Я розповів йому докладно, що сталосся, і, між іншим, згадав йому один епізод із своїм зверхником інж. Івановим. Кажу Еренбургові:

— Читаю якось повість Фойхтвангера «Иудейская война». Приходить Іванов і каже скликати людей, щоб розвантажували вагони, які саме надійшли з матеріялом. Побачив у мене книжку й, іронізуючи, запитав: «Ну, Шварце, євреї також уміють воювати?» Я схвилювався. Якраз кілька днів тому в «Известиях» та «Правде» був опублікований список людей, що отримали звання «героя Радянського Союзу»; при кожному була подана його національна приналежність; у списку були прізвища 187 євреїв. Я до нього: «Товаришу Іванов, а те, що пишуть газети, може, не правда?» Відповідь Іванова: «Газети пишуть „по блату”» Я не витерпів: «Товаришу інженере, сам Пуришкевич не відважився б таке твердити, а не то радянський інженер!» Іванов спаленів і викрикнув: «Побачимо, що буде».

Еренбург уважно вислухав мене і заявив, що не може допомогти мені. Він написав листа до полковника Лейтиса, який завідував військовим відділом всесоюзної Спілки радянських письменників. З цим листом я пішов до Лейтиса й оповів йому те саме, що й Еренбургові. «Я засягну інформації про Вас у начальника Вашого заводу, — була його коротка відповідь. — За кілька днів заходьте до мене». Пропав ти, Іосьо, подумав я собі.

15 вересня 1944 кличуть мене до підполковника Дельвіга. Там уже чекали на мене Таценко і якийсь лейтенант.

— Товаришу підполковнику, — каже цей лейтенант до мого начальника, — ми беремо Шварца на півгодини.

— В порядку, — відповідає Дельвіг.

Ось я в бараці. Обидва роблять обшук. Після цього цей лейтенант до мене: «Ти арештований. Я лейтенант Лепатов із „Смерша”. Через декілька днів я опинився в Бутирках. Енкаведист повів мене в кімнату ч. 66. Там сиділи Лепатов і Таценко. Наперед почали розмову «по-доброму». А далі пішло:

— Ти сякий-такий гітлерівець! Ти сякий-такий бандерівець! Скажи, з ким маєш зв'язок!

— З Панчем, Еренбургом, Рильським. Запитайте Рильського...

Лепатов перебиває мені:

— Ти Рильського краще не нагадуй, бо Рильський у 30-их роках

був такою ж сволоччю, як і ти! (Ці слова і тон ще сьогодні брихнуть у моїх вухах).

Якщо про голову Спілки письменників України та одного з найвидатніших поетів таке говорять, то що буде тоді зі мною, бідною «сволоччю»? Нагадалася мені «Пісня пісень» Соломона: «Наглядав ти чужі виноградники...» Ось тобі, Йоселе, тепер кінець. І то кінець по заслузі.

Але якось я пережив «Сиблаг». І слава Богу навчився там більше, ніж у найкращому університеті.

Йосиф ШВАРЦ

Зустріч з Еммою Андієвською

З нагоди перебування в Парижі Емми Андієвської паризький Літературно-мистецький клуб влаштував 9 жовтня авторський вечір — зустріч з поеткою, яку дехто (не без рації) вважає приналежною до Парижу не менше, ніж, до Мюнхену чи Нью-Йорку. Зрештою, ця льокальна приналежність на початку викликала малий інцидент, бо авторка не погоджувалася з беззастережним зарахуванням її до Нью-Йоркської групи. Марта Калитовська, керівник клубу, правдоподібно, відносячи Андрієвську до Нью-Йоркської групи, не мала на меті остаточно визнати її поетичне кредо й локалізацію, а лише вжила це окреслення для орієнтовного визначення поетичного шляху поетки. І більшість публіки, можливо, не протестувала б проти цього окреслення, якби не сама авторка... Цей інцидент, не викликав дальшої дискусії, але він був не без значення: здається, що час би ближче визначити, чи поняття Нью-Йоркська група має якість спільне естетичне тло, а далі слід би глибше проаналізувати поетичну індивідуальність тих осіб, які належать до цієї гру-

пи. Щонайменше можна сказати: якщо дотепер ця група викликала увагу спільною ініціативою та спільним новим подихом в українській поезії, то тепер надійшов час на визначення індивідуальної, визрілої особовості поодиноких її членів.

Щодо Е. Андієвської, то цей авторський вечір дав нагоду учасникам краще пізнати, глибше усвідомити вартості її поетичного світу. Перше окреслення, яке насувається при цій нагоді: поезія Емми Андієвської визначається передусім не так тим чи іншим настроєм чи почуттям, як передусім певним світом образів, понять, речей, осіб, взаємопов'язань. Не дарма цей автор міг викликати в деякого думку, що йдеться про якусь цілість казкових, розмальованих дитячих уявлень. Інші вбачали в ньому щось клясичне, систематично упорядкований калейдоскоп, який чарує своєю несподіваною грою образів, словотворів, зовсім новим кольоритом. Це все тільки перші враження й дещо периферичні окреслення цього світу. У подібний спосіб можна було б відзначити, що цей світ є сублімацією українського світу, що

відбився в фольклорі та в нашій літературі. Аж подивувідне, що структуральні елементи цього світу наскрізь українські, хоч створені поза Україною. Українською є фавна й фльора цього світу, українська його демонологія.

Не менш важливо відзначити, що багатство словника та чистота й дзвінкість мови, а далі тонке відчуття нюансів вислову є ілюстрацією поетичного відчуття справжньої функції мови: бути висловом суті речей, самої дійсності. В цьому відношенні треба підкреслити, що поезія Андiєвської дає посмак, щоб так сказати, відкриття нового горизонту української поетичної мови, відкриття, яке нагадує в українській поезії збагачення мови в раннього Тичини.

Але найважливішим у цьому світі здається нам його таємнича суть: ангели й демони, типи зразка Джа-лапiти не є звичайними зразками фольклорної ілюстрації. Сонце, яблука, коні, риби і вся сплетiнь часу й простору є тільки магiчними шифрами чогось того, що наповнює всевіт то частям, то трагiзмом. Поезія Андiєвської є великим епосом цього таємничого світу. З епосу в неї стиль величавого опису, часом урочистість тону і завжди, на задньому пляні, прихована присутність традиційного фатуму. Цей таємничий світ, ця завуальована всеприявна суть — це те, що, очевидно,

переростає всі інші прикметності поезії Андiєвської. Якби стиль її й знайшов наслідувачів, імітаторів чи навіть пародистів, то ніхто однак не зміг би відтворити присутність цієї таємниці, яка є душею її поезії. Не важко було б назвати тут кілька проблем, кілька питань і мотивів глибшого неспокою і тремтіння перед таємничим, що висловлені в цій поезії. Однак, не беручися ближче аналізувати ці проблеми, не будемо спрощувати їх звичайним переліком. Обмежимося поставленням питання: чи ця поезія не є одним з суттєвих висловів шукань української душі, яка опинилася на роздоріжжі не тільки воєнних фронтів, але й ідеологій, мігів і духової розгубленості нашого століття.

Авторський вечір Е. Андiєвської в Парижі дав привід для такого ширшого погляду на її поезію, бо вона прочитала твори з усіх етапів свого часу, з усіх збірок і ще не опублікованих речей. Саме читання виявило ще деякі риси поетки і її поезії: один з вимірів поетичної творчості, якого не можна сприйняти з самих тільки публікацій. Авторка не тільки довела свою уважність до мови, добору слів, але інтонація, наголошення, навіть жести дали можливість краще зрозуміти задуми автора та специфічність творів чи їх частин.

Кирило МИТРОВИЧ

Накладом Української Вільної Академії Наук у Німеччині
вийшла з друку історична монографія

Д-ра Любомира Р. Винара

КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

із передмовою проф. д-р Наталії Полонської-Василенко.

Ціна примірника 2 дол. або відповідна сума в іншій валюті.
З замовленням звертатися на адресу: «Український історик»
634 Highland Ave. Boulder, Colorado, USA.

ЗМІСТ ЖУРНАЛА «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1964 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНДІЄВСЬКА Емма: Тема: коні, Ясність, Зблизька й здалеку; Частина з «Базару»; Поверхня; Проміжне; Зимою пішки (10).
ВОЙЧУК Богдан: Діалог знизу (4).
КОЛОМИЄЦЬ Юрій: Кінець осені; Нью-Йорк; Помирав я не раз; Очі зійшлися з очима; Заснула ніч; Громоваця (5); Сотворителю спокою; Повторне; Втручання; Після довгого літа; Ти; Мініятурність; Просурень (11).
ОЛЕКСАНДРІВ Борис: І коли по грозі ти до мене прийдеш; На схили гір лягла прозора тінь; Те, що мусіло статися; Ну, от і все; Каштан лишився в нашому дворі; Хороший друже мій (6).
РОГОВСЬКА Інна: Лист до П. Тичини; Другові N. (7).
СЛАВУТИЧ Яр: Падає, падає сніг; На кучугури (3).
ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Дійство про дерево (12).
ТАРНАВСЬКИЙ Юрій: Ідеалізована біографія (1, 2); Спомини (8, 9).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- БЕРАНЖЕ П'єр Жан: Той спомин бранцеві; Прощай (2), перекл. М. Зерова.
ВЕРГАРН Еміль: На пристані (2), перекл. М. Зерова.
ГЕРЕН Шарль: Розніжений Шеньє, Вергілію могутній (2), перекл. М. Зерова.
ЛЕКОНТ де Ліль: На горі серед проваль (2), перекл. М. Зерова.
СЛОВАЦЬКИЙ Юліюш: Романтичність (3), перекл. І. Качуровського.
СУШОН П.: Провансові (2), перекл. М. Зерова.
ТУВІМ Юліан: Муж і я (3), перекл. І. Качуровського.
ШЕКСПІР Вільям: Схоплення Люкреції (11), перекл. Я. Славутича.

ПРОЗА

- ДОМАЗАР Сергій: Замок над Водаєм (1, 2, 3, 4).
КОСТЕЦЬКИЙ Ігор: З поробного цеху (1), Відбулося за вісім хвилин (9), Мій третій Рим (10, 11).
НЕЧИТАЙЛО-АНДРІЄНКО Михайло: Миші (11).
РУБЧАК Богдан: Качконіс (12).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА І ДРАМА

- ВОЙНОВИЧ Владімір: Хочу бути чесним (8); Півкілометрова віддаль (9).
НСКРАСОВ Віктор: По обидва боки океану (5, 6).
РІЛЬКЕ РАЙНЕР МАРІЯ: Пісня про кохання і смерть корнета Крістофа Рільке (10), перекл. Р. Курінної.
СОЛЖЕНІЦІН Александр: Матрьонин двір (7).
ШЕКСПІР Вільям: Гамлет (уривки, 4), перекл. І. Костецького.

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКА, МИСТЕЦТВО, КУЛЬТУРА

- ВІРА ВОВК: Про Дмитра Ізмайловича (10).
 ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: Олександр Архипенко (4); Шевченків пам'ятник у Вашингтоні (8).
 ҐЕРИЧ Юрій: Олександр Олесь (12).
 — ДУША СТОРІЧЧЯ (До 400-ї річниці з дня народження Шекспіра (7)).
 ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Михайло Орест у листах (3, 4).
 КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: Де наш Шевченко? (8).
 КРАВЦІВ Богдан: Реабілітація Миколи Зерова — перекладача (2); Остракізм у шевченкознавчій бібліографії (3); Доля українського шевченкознавця в УРСР (6).
 КРАВЧЕНЮК Осип: Шевченкіяна англійською мовою (8).
 ЛУЦЬКИЙ Юрій: Тиждень у Києві (11).
 МАРКУСЬ Василь: Рибалка М. Веста — папа кризової доби (2).
 — НА ЗАКІНЧЕННЯ ШЕКСПІРСЬКОГО РОКУ (12).
 ОЛЕКСАНДРІВ Борис: Рильський офіційний і справжній (9).
 РАЙС Емануїл: Міркування про сучасне мистецтво (5); Про стиль і відсутність стилю (7).
 РАХМАННИЙ Роман: Слово про поета, що хотів бути тільки людиною (10).
 СОЛОВІЙ Юрій: Поп-мистецтво — найновіше мистецтво? (1).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА

- АНДРІЄВСЬКИЙ Дмитро: Горі імієм серця (4).
 ВІЛАС Лев: Гутенберг і Федоров (12).
 БОГАЧЕВСЬКА Марта: 1848 рік у Східній Галичині (6).
 ВІНАР Богдан: Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції (11).
 ВРЕЦЬОНА Євген: «Азіятський ренесанс» (3).
 ГАЛАЙЧУК Богдан: УРСР як забороло проти «злиття націй» (8); Справа дипломатичних взаємин (9); Право леґації УРСР (12).
 ГОЛУБНИЧИЙ Всеволод: Політичні й соціально-економічні ідеї та діяльність президента Д. Ф. Кеннеді (3).
 ГЛОВІНСЬКИЙ Євген: Радянські закупи зерна за кордоном (2).
 ДЕКЛЯРАЦІЯ ЗП УГВР: У двадцяті роковини створення УГВР (7).
 ІСАЇВ Всеволод: Друге покоління імігрантів в американській дійсності (9).
 КОНОНЕНКО Кость: По 35 роках мовчання (8, 9).
 ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван: До стану української науки в УРСР (7).
 ЛУЦЬКИЙ Юрій: Де розходяться дороги (1).
 ОЛІЙНИК Роман: Товариш «енко» — бойовий вершник Росії (12).
 ПАЙПС Річард: Сили націоналізму (переклад Марка Царинника — 9).
 ПРОКОП Мірослав: Знову чотири окупанти? (10); По американських виборах (11).
 ПРОЦЬОК Степан Ю.: Економічно-історичні дослідження на Україні (4, 5); Інвазія московської монети та купецтва на Україну в добу Мазепи (10).
 РАХМАННИЙ Роман: Запитання на схилі гори (2); Відповідь молодому сердитому Сфінксові (7).
 РЕБЕТ Дарія: Патріотичні курйози, громадське злочинство і молода сила (6).
 СЛАВУТИЧ Яр: Наклади серійних видань на Україні (5).
 СТАХІВ Володимир П.: Україна — швайцарськими очима (9); Заповіт, сповнений тривоги, турбот та критики (10); Падіння Нікіти Хрущова (11).
 СТЕРЧО Петро Ю.: Українська справа в міжнародній політиці 1938-1939 (4).

ЧЕРНОВ Павло: До національних відносин в УРСР — місто, мова і преса східних областей (6); З проблематики сільської частини УРСР (7); Як говорять і що видають на півдні України (9).

СПОГАДИ

ВРЕЦЬОНА Євген: Словацьке повстання у серпні 1944 (12).
 ЖУК Андрій: Як ми їхали до Америки (5).
 РУДНИЦЬКИЙ Володимир: Мій флірт з Мельпоменою (1, 2); Втрачені надії (10).

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ГОРБАЧ Анна Галя: Із болгарських вражень (2).
 КАЛИТОВСЬКА Марта: З грецьких нотаток (1).
 ПАЛІЙ Ліда: Мехіканські враження (12).
 РУДНИЦЬКИЙ Ярослав: Морями південними далекими (3).

ПУБЛІКАЦІ

ФРАНКО Іван: Геройство твердої руки (5).

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

БЕЗСМЕРТНІ. Збірник спогадів (упорядкував М. Орест). Інститут літератури, Мюнхен 1963. — Костецький Ігор (5).
 ВІДА Константин: Література в українській англійській енциклопедії (2).
 В. П. С.: Вибілювання «наслідків культу особи» (1); Скромний ювілей ще скромнішого журналу (10).
 ГОЛЬДЕНБЕРГ Л. І. — КОРОЛЕВИЧ Н. Ф.: Українська мова (бібліографічний покажчик). В-во АН УРСР, Київ 1963. — Горбач Олекса (3).
 ГОЛЬДЕЛЬМАН Соломон І.: Жидівська національна автономія на Україні — 1917-1920 рр. Інститут для вивчення СРСР, Мюнхен 1963. — Стахів В. П. (10).
 ДЫЯЛЕКТАЛАГІЧНЫ АТЛАС беларускай мовы. В-во АН БССР, Менськ 1963. — Горбач Олекса (7).
 ЕЛІОТ Т. С.: Вбивство у соборі (переклад Зенона Тарнавського). В-во «На горі». — Войчук Богдан (2).
 ІWANENKO Охана: Ukrainische Waldmärchen (übersetzt von Anna Halja Horbatsch). „Kolibri“-Verlag, Wuppertal 1963. — Из. Ол. (7).
 ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Ранок (повість). Бібліотека «Сучасности» ч. 7, Мюнхен 1963. — А. Г. Г-ч (9).
 KLEIN-HAPARASCH Jakob: ...der vor dem Löwen flieht (Roman). S. Fischer Verlag, 1964. — А. Г. Г. (10).
 КРАВЧЕНЮК Осип: Бібліографія шевченкознавства англійською мовою (3); Переклад творів Т. Шевченка англійською мовою (12).
 КРАШЕНІННІКОВ Сергій: До питання авторства повісті «Маруся» французькою мовою (11).
 CURRENT TRENDS IN LINGUISTICS. Edited by Th. A. Seboek. Vol. I, The Hague 1963. — Горбач Олекса (3).
 ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В КАНАДІ (опрацювання Войценко Ольги), том II. В-во «Тризуб», Вінніпег 1963. — Ребет Дарія (4).
 МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ, том IV. В-во «Радянська школа», Київ 1961. — Кошелівець Іван (1).

- ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР. Поезія — проза — критика (упорядник Кошелівець Іван). В-во «Пролог», Нью-Йорк 1963. — Ган Йозеф (2).
- ПАРФАНОВИЧ Софія: На схрещених дорогах. Чикаго 1963. — А. Г. Г. (1).
- ПИНХВИЧ Р. О.: Економічний розвиток України в англомовній енциклопедії українознавства (8).
- РАХМАННИЙ Роман: Чотири покоління мистців у мундирах (6).
- РУДНИЦЬКИЙ Антін: Українська музика. В-во «Дніпрова хвиля», Мюнхен 1963. — Вирста Аристид (8).
- RUDNYČKYJ J. V.: An etymological dictionary of the Ukrainian language, part 2. Winnipeg 1963. — Горбач Олекса (4).
- RUDNYČKYJ J. V.: An etymological dictionary of the Ukrainian language, part 3. Winnipeg 1964. — Горбач Олекса (9).
- ТАРНАВСЬКА Марта: До шевченкіяна англійською мовою (7); Франкіяна англійською мовою (7).
- ТАРНАВСЬКИЙ Зенон: Дорога на Високий Замок (новелі, оповідання, нариси). Інститут української культури, Детройт 1964. — Бойчук Богдан (11).
- УКРАЇНСЬКА РСР У МІЖНАРОДНИХ ЗНОСИНАХ. В-во АН УРСР, Київ 1959. — Стахів Володимир П. (2).
- FRANKO Ivan: Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Akademie-Verlag, Berlin (Ost) 1963. — Hahn Josef (5).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ Борис: «Про те ж саме» (8).
Без коментаря... (1).
- В. Р.: Що буде з Носенком? (3).
- Відповідь діячам культури УРСР від діячів української культури в Америці й Канаді (5).
- Від редакції (5).
- Вісті з України, що дійшли посереднім шляхом (1).
- В. П. С.: Посилений процес централізації в СРСР (4); Спрямоване також і на адресу Москви (5); Чи ще один скандал у Києві? (7).
- ВРЕЦЬОНА Євген: «Не мали спільників» (10).
- Г. К.: Шанси одного малярства (10).
- ГУСИН Леонид: Найболючіше з питань (2).
- ДОВБРЯНСЬКИЙ Михайло: Про одну маловідому подію (7).
До 60-ліття Миколи Бажана (10).
- Д. Р.: Чи потрібний український патріархат? (10).
- ЗАЯВА ЗП УГВР: З приводу книжки «Юдаїзм без прикрас» (4).
З радянського гумору (7).
- (-ів): Польське відзначення Шевченкових роковин (5); Українська пісня на Мюнхенському фестивалі (8); Українці у виставці на честь Р. Штрауса (10).
- ... і з коментарем (1).
- (ік): Шекспірівські дні в Англії (6); Шекспірівські вистави у Вісбадені (9).
- КІНДЗЕРЯВИЙ-ПАСТУХІВ Сергій: Гілгамеш (10).
- Критика літературної критики (2).
- МИТРОВИЧ Кирило: Зустріч з Еммою Андіївською (12).
- МІЛІЙНИК Надія М.: Спроба вийти поза межі буденщини (4).
- ОСАДЧУК Богдан: Скандал у Києві або дещо про сучасний радянський антисемітизм (6).
- О. Ф.: Вшанування пам'яті Михайла Ореста (7).
- ПИНХВИЧ О. Р.: Від містики до аналізу (1).
- ПРОКОП Мирослав: Відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні (7).

- РАХМАННИЙ Роман: Відкритий лист. До письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди (11).
 РЕБЕТ Дарія: Деякі позиції з німецько-українських баянсів (1).
 Редакційне (1).
 РУДНИЦЬКИЙ Ярослав: Три конгреси 1964 (10).
 С. А.: Ще про членство УРСР в Міжнародному комітеті славистів (4).
 СТАХІВ В. П.: Вечір на честь Лесі Українки в Мюнхені (1); Запрошення до «діалогу»? (1); 20 років без власних настанов у зовнішній політиці (2); «Сучасні проблеми радянської внутрішньої політики» (7); «Все-союзний зять» — гість Західної Німеччини (8).
 СОЛОВІЙ Юрій: За модернізм — проти модернізму (6); Чи вдала мистецька виставка? (10).
 Т.: Річна нарада «Слова» (3).
 ХОМЯК Ростислав Л.: Перспективи національної політики в СРСР (2).
 ШЕЛЕСТ В.: Доля опери «Самійло Кішка» (2).
 Ю. С.: Від Кореллі до Бартока (7).

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- БУДУРОВИЧ Богдан (1); ГІРНА М. (6); ГОРДИНСЬКИЙ Святослав (2);
 ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван (9); ОНАЦЬКИЙ Євген (5); ПОПІЛЬ Надія (5);
 ЦАРИННИК Марко (9); ЧЕРНОВ Павло (4).

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

- ГЛОВІНСЬКИЙ Євген (7); КОНОНЕНКО Кость (9).

ЗМІСТ

Остап Тарнавський. Дійство про дерево	3
Богдан Рубчак. Качконіс	8
І. К. На закінчення шекспірівського року	23
Юрій Герич. Олександр Олесь	40
Богдан Галайчук. Право леґації УРСР	55
Роман Олійник. Товариш «енко» — бойовий вершник Росії	67
Євген Врецьона. Словацьке повстання у серпні 1944	72
Лев Білас. Гутенберґ і Федоров	79
Ліда Палій. Мехіканські враження	100
Критика і бібліографія. Переклади творів Т. Шевченка англійською мовою (Осип Кравченко)	105
Огляди, нотатки. Децjo про зустрічі з українськими письменниками (Йосиф Шварц) — Зустріч з Еммою Андієвською (Кирило Митрович)	119
Зміст журналу «Сучасність» за 1964 рік	124

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Рекомендуємо нашим покупцям

«НАБОР»

харчові пакунки до СРСР
через фірму LINDEX

Зокрема тепер — на Різдвяні свята
і на Новий рік!

Уже з суми 80,— нім. марок почавши,
Ви зможете подарувати своїх
Рідних в СРСР харчовим паунком
«НАБОР» з радянськими товарами.

Ваша вигода: гарантовано свіжі
товари!
не дорого!
швидка доставка!

Зробіть у нас відповідне замовлення
щодо паунку «НАБОР» і Ви переконаєтеся,
що ми праві! Всі дотеперішні замовники
були дуже задоволені паунком «НАБОР».

Жадайте наш каталог 1964-65 для
радянських товарів у своєї фірми

LINDE X Handelsgesellschaft mbH

München, Rauchstraße 5

(Tel.: 48 16 27, 48 15 75, 48 20 38)

